

«Бизин тил» деген жамият кзурум
«Абусупиян» деген кзумукъ китап издательство

БИЗИН ТИЛ

Кзумукъ тилни касбучуларыны журналы

№ 3
2017

Магъачкъала

ББК – 81 (Кум.)
УДК – 811.512
Б–59

БАШ РЕДАКТОР:

Рашит ГЪАРУНОВ

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Агъарагъим СОЛТАНМУРАТОВ

Абдулкерим Сайитов

Гъабийбула АЛХАНГЪАЖИЕВ

Ругъаният МУСАЕВА

Исмайыл ХАНМУРЗАЕВ

Муртазали БАММАТОВ

Супуяханым БИЙБОЛАТОВА

Элмира ИСАЕВА

© Бизин тил, 2017

© Авторы статей, 2017

© Издательство «Абусупиян», 2017

ЖУРНАЛДА БАР

АБД. ГЪАЖИЕВ. Къумукъ тилни йыры 4

ЖАМИЯТ ВА ТИЛ МАСЪАЛА

З. БАТЫРМУРЗАЕВ. Тил масъаласы 5

АБД. ГЪАЖИЕВ. Къумукъ тилни макътайман 6

А. СОЛТАНМУРАТОВ. Алим, педагог ва насигъатчы 21

ШКОЛАЛАР ВА АНА ТИЛ

С. БИЙБОЛАТОВА. Аналардан гелген бизге айбат тил 24

К. КАЗИМОВ. Тил тизгинибизни бекден тутайыкъ. 27

МУАЛЛИМГЕ КЁМЕКГЕ

А. САЙИТОВ. Сочинениелени уъстюнде ишлев 29

Т. ГЪАЖИАГЪМАТОВ. Охувчуланы авуз ва языв тилин оьсдюрюв 32

М. АБУКОВА. Язывчуну биографиясын уъренивню агъамияты 37

И. КЕРИМОВ. Къумукъ тилни къужурлу грамматикасы 39

Р. БОРАГЪАНОВА. «Къошма сёзлер» деген темагъа гёре дарс 45

С. БИЙБОЛАТОВА. Тематикалы планлар 48

А. САЙИТОВ. Къумукъ тилден тергев тестлер 67

АХТАРЫВЛАР

А. СОЛТАНМУРАТОВ. Эт хуртланса, туз себер... 76

И. ГЪАЖИЕВ. Тилни тазалыгъы учун 82

Ю. ИДРИСОВ. Къумукъ топонимика – тарихибизни ачгъычы 83

А. МУГУМОВА. «Француз тилде Европада йимик...» 87

АНАДАШ АДАБИЯТ

З. АРСЛАНГЕРЕЕВ. Къумукъ тюз 89

АТКЪАЙ. Тенглешдирмек англавну генглешдирмекдир 90

У. ЖАБРАЙЫЛОВА. Аتكъайны... охугъанда 91

М. МИНАТУЛЛАЕВ. Ана тилим десем... 92

Халкъ авуз яратывчулугъуна язылайыкъ! 93

Къумукъ тилни йыры

Къумукъ тилим къаршылагъан дюнъягъа,
Къумукъ тилим ругъ бере гъар гюн магъа,
Болжаллы гюн, ажжаллы гюн гелгенде,
Къумукъ яслар ёлгъа салар оьлгенде.

АЛЫШЫВ (припев):

Къумукъ тилим, къумукъ тил,
Миллионлагъа ювукъ тил,
Элимни эмли тили,
Эдепли, демли тили,
Эсгиленмес эсги тил,
Таза тюрклю тезги тил!

Шумер, киммер, скиф, гунн тиллер тамуру,
Къумукъ элге ортакъ хазар абуру,
Савир, барсил, болгар, огъуз ва къыпчакъ –
Бу тиллер де болмагъан бизге йыракъ.

АЛЫШЫВ:

Китай бойдан Кипр бойгъа етеген,
Гъиндустандан Финн бойлагъа элтеген,
Тюрк тиллердир къардаш къумукъ тилиме,
Тюрк эллердир къурдаш къумукъ элиме.

АЛЫШЫВ:

Тюрк, гагавуз, къаракъалпакъ, къарачай,
Азербайжан, уьзбек, къазах, шор, ногъай,
Къыргъыз, башкъырт, чуваш, якъут ва татар,
Уйгъур, тюркмен, алтай, тува ва балкъар...

АЛЫШЫВ:

Сёзю ярлы сен ярлы деп айтса да,
Озью харлы, хам, яревке сатса да,
Оьзден тилим, сен юз йыллар яшарсан,
Оьзденлеге таянарсан, яшнарсан!

Зайнулабит БАТЫРМУРЗАЕВ,
жамият чалышывчу, язывчу

Тил масъаласы

...Бир миллетни миллетлигин сакъ-лайгъан гюч-къурал о миллетни тили экенлигине туташ дюнъядагъы мадани инсанланы тарихлеринден далил-фактлар чыгъарып гѳрсетмек тынч ишдир... Батырлыкъ, къоччакълыкъ, къагъруманлыкъ булан халкълар бир-биринден айрылмай, о хасиятлар бары халкъда да бола. Миллетлени айырагъан ана тилдир, ана тил миллетни бирикдире. Миллетлени айырагъан да, оланы бирикдиреген де – тил ва адабият...

...Инсанланы яшавуну барышына бу да узакъ къаршы туруп болмады, гъам болмажакъ...

...Тил оъз затында гъам зат! Шогъар гѳре, биз ону топуракъ булан аралаш турагъан, тазаланмагъан бир маъдангъа, айрокъда, алтынгъа ошатсакъ, ону хасиятлары халкъгъа ачыкъ гѳрсетмеге болурбуз.

Алтын топуракъ булан аралаш турагъанда ону гъеч сыйы ёкъ, ону устюнден таптап юрюйбюз. Муна ону шу топуракъны ичинден тазалап алып, ондан акъча гесилсе, о дюнъягъа пача бола, гъар-бир адам огъар къуллукъ этсе, о нечакъы адамланы ачувун чыгъарса да, адамлар ону хатирине тиймейлер, тек шо топуракъны ичиндеги алтынны булай даражагъа чыгъармакъ учун кѳп уллу къурбанлар бермеге, кѳп уллу къастлар этмеге герек бола. Тил де шолай зат...

...Не заман о тил ишленсе, о тил булан тюрлю илмулардан китаплар, газетлер чыкъса, – ондан адабият литература деген бир зат гъасил бола... Муна шу адабият деген зат да миллетни – миллетлигин сакъ-лайгъан гюч-къуралдыр...

«Тангчолпан», октябрь, 1917 йыл.

Абдулгъаким ГЪАЖИЕВ,
профессор, язывчу.

Къумукъ тилим макътайман, тек Бир-бирде ойгъа батып токътайман...

*«Къумукъ тилим, къумукъ тил,
Миллионгъа ювукъ тил,
Элимни эмли тили,
Эдепли, демли тили,
Эсгик болмас эсги тил,
Таза тюрклю тезги тил»*

Тюрк тиллер дюнъяда шайлы яйылгъан тиллер: М-Гъ. Акаев (Аллагъ рагъмат этсин!) «Къумукъну тарихи» деген китабында (Хасавюрт. «Абусупиян», 2016. 325-326б.) 45 халкъны ва къавумну эсгере, оланы гъарисини санавун да бере, бары да 200 миллиондан да артыкъ бола. Къумукъланы санаву буса ярым миллиондан да артыкъ. Кёбюсю башгъа халкълар булан тенглешдиргенде (айрокъда Дагъыстандагъы тав халкъланы алсакъ), тюрк тиллер бир-биринден онча кёп айырылмагъан, бир-бирине ошашлыгъын аслу гъалда сакълагъан. Чуваш ва якъут (саха) тиллени башгъа тюрк тиллерден шайлы башгъалыкълары бар, оланы айтмасакъ, ювукъ гъисапда 10 процентден 90 процентге ерли сёзлери, масала, къумукълагъа англашыла. Къумукъ тилге айрокъда ювукъ тиллер: ногъай, къарачай-балкъар, къырым татар, караим тиллер.

Оъзлер тюрк тилли тюрк халкъланы арасында да тюрк тиллер лап да кёп яйылгъан тиллени бириси.

«Неге? Не себепден? Негер кюрчюленип тюрк тиллер шолай болгъан?» – деген сорав тувулуна. Олар кёп, мен тюркде оъзюм билеген бир нечелерини гъакъында къысгъаракъ

этип айтайым.

* * *

1) Тюрк тиллер уйренмеге лап да тынч тиллерден санала, о гъакъда тебенде бираз генгешдирип айтарман.

2) Къайсы халкъ, къайсы халкъны пачалыгъы, бийлиги, жамааты гъакимиятлыкъланы сюре – ондан да кёп зат гъасил бола. Масала, орус ва тюрк тиллерде ортакъ къоллангъан сёзлер XVII-XVIII-нчи асрулардан алда болгъан деп токъташдырыла буса, шо сёзлер аслу гъалда орус тилге тюрк тиллерден гирген, къошулгъан деп, тамурун-тюрк илму гёзден ахтарып турмайлы да, шайлы инамлы кюйде айтма болабыз, неге тюрк, скифлени, къунланы, булгарланы, хазарланы, къыпчакъланы, татар-монголаны, Алтын орданы, къырым татарланы, къумукъ шавхалланы девюрлеринде олар оруслар яшайгъан кёп ерлерде гъакимият сюрюп, ерли халкъны таби, ий (иге) этип тургъан; XVIII-XIX-нчу юзйыллардан сонг буса гъал бютюрлей алмашына башлай, шону булан бирче милли тилге де аслу гъалда орус сёзлер яда орус тилден таба башгъа миллетлени тиллеринден сёзлер баргъан сайын гючлене туруп гире-къошула юрюй.

Айрыча алып, Темиркъазыкъ Кавказны, Дагъыстанны гъакъында сёйлесек де, шолай болуп чыгъа. Масала, хазарланы тарихин ахтаргъан уллу алимлер М. Артамонов, С. Плетнёва ва башгъалары язагъан кюйде, Темиркъазыкъ Кавказда бары да къавумлар, халкълар къатнашагъан тил тюрк-булгар, тюрк-хазар тиллер болгъан (шо тиллер буса лап бырынгъы къумукъ тилни де бир кюрчюсю болгъан), неге тюгюл булгъарлар, хазарлар оз зор пачалыгъын ва башлапгъы тахшагъарларын гъалиги Къумукъ тюзде къургъан (къумукъ халкъны да бир-бир озге халкълар булан янаша хазар къакъанлыгъы (каганаты) биринчи пачалыгъы деме ярай), олагъа бу ерлерде чи нечик де, Киевге ерли де халкълар таби, ий болгъанлар.

Яда айрыча Дагъыстанны алайыкъ. Бу бизин уълкебизни аты да тюрк ат экени негъакъ тюгюлюню эсгерейим: «дагъ» – огъуз-тюрк тиллерде, Кавказда – азербайджан тилде «тав» деген сёзню «къардашы», «стан» (пачалыкъ) деген сёз буса иран (фарс) тилден гелген буса да, тюрк тилге лап озлени сёзю йимик бырынгъы заманлардан тутуп сингип битген (шо сёз бары да дегенлей тюрк пачалыкъланы атларына къошулагъаны, озокъда, негъакъ тюгюл: Тюркестан, Узбекистан, Къзахстан, Татарстан, Башкъортостан ва б.)

Тюркиялы машгъур сиягъатчы (сапарчы) Эвлия Челеби язгъан кюйде, XVII-нчи юз йылда къумукълар Элбрус бойлагъа ерли яшай болгъанлар, шо гъакъыкъатда гертилей де болгъан экенни бизин фольклорубуз да, топонимлер де, архив документлер де исбат эте. Орус асгерлер ва олар булан бирге гёчюп гелип, къазакъ деген тюрк атны да, кёбюсю адат-къылыкъланы, опуракъланы ва ш. б. алгъан къалмукълар, Къараденгиз бойлардан бу якълагъа гёче башлагъан къабартылар, тавдан тюше башлагъан бир-бир халкълар гюч эте туруп, янгыз къалгъан къу-

мукъ халкъны бир пайы Дагъыстандагъы къумукъланы янына сюрлюге башлай, милли атавлар йимик болуп, гъалиги Моздок ва Борагъан бойлардагъы къумукъларыбыз къала. Тек Таргъу шавхаллар, Эндирей, Яхсай, Кёстек бийлер кёп заманлар озлени бийлик еслигин о ерлеге ерли юрютуп тургъан, Темиркъазыкъ Кавказда къумукъ бийлеге аз-кёп къарыв къайтарып болагъан янгыз къабарты бийлер болгъан. Тек къумукъ шавхалланы, бийлени гючю кёп йыллар Дагъыстанда лап абурлу-сыйлы ханлар-бийлер болуп тургъан. Олагъа башгъа миллетлер яшайгъан кёбюсю юртлар, жамаатлар таби болгъанлар, Дагъыстанны бирлешген пачалыкъ къайдада къурувда къумукъ Тарковский шавхалланы аты булан байлавлу, олагъы кёп йылланы узагъында Дагъыстанны Валиси деген ат да негъакъ берилмеген («Вали» деген сёз арап тилден гёчюргенде «ювукъ, дос (Аллагъгъа)», «сыйлы», «караматлы» (святой) бола. Дагъыстанда буса шо сёзге «Есси» деген маъна да бериле болгъан «Владелец Дагестана». Хазар девюрден тамур алгъан къумукъ шавхаллар, уллу алимлерибиз Сакинат Гъажиева, Расул Магъаматов ва башгъалары язагъан кюйде, Акъсакъ Темир Къумукътюзде этеген къыргъынланы заманында яйгъы яллава ял алагъан озлени еринде (летняя резиденция) Къази-Къумукъда маканлашма токъташалар, сонг тюрлю-тюрлю себеплеге гёре озлени башлапгъы тахшагъары Таргъугъа къайталар.

1636-нчы йылда немис сапарчы А. Олеарий булай язгъан: «Они (къумукълар – А. Гъ.) заявляют, что не подвластны ни персидскому шаху, ни великому князю московскому... и не состоят в подданстве ни у кого, кроме Бога».

Тавлардагъы топонимлер де (ерлени, юртланы ва б. атлары), тав халкъланы тиллериндеги тюрк сёзлени кёплюгю де, тюзлюкде

яшайгъан халкъланы (къумукъланы, ногъ-айланы, азербайжанланы, орус къазакъланы) топонимикасында ва сёзлюгюнде бусав тав халкъланы тиллери булан байлавлу топонимлер, башгъа сёзлер ёкъ деде ярайгъанлыкъ да къайсы халкъ не ерде бырынгъы заманлардан берли яшагъанны, къайсы халкъ къайсы халкъгъа кёп таъсир эте гелгенни шексиз маълуматлар болуп бек ашив гёрсете.

Савлай Темиркъазыкъ Кавказдагъы халкъланы арасында тюрк тиллерден гелген (Кавказда буса къумукълардан, сонг да къарачай-балкъарлардан, ногъайлардан гелген деп айтма болабыз) адат-къылыкъ яда жамиятда, пачалыкъда тутагъан ери булан байлавлу сёзлер неге онча да олай генг кюйде яйылгъаны, олагъа да ортакъ сёзлер болуп къалгъаны негъакъ болма кюй ёкъ чу: кунак (куначество), казак (казачество), хан (ханство), узден (узденство), аталыкъ (аталычество), шамхал (шамхальство), нёгер (нукер), есаул, чанка, эмчек...

Гъатта кёбюсю миллетлени атлары да (этнонимлер) тюрк тилден: авар, къабарты, къалмукъ, къумукъ, ногъай, чергес, чечен, къарабулакъ (мычыгъышланы бир тайпасы).

Адамланы тюрктилли атларын чы (антропонимлени) айтып битдирме де къыйын, шо сёзлерде къошум сёзлер гысапда къоллангъан сёзлени эсгерип къояйым: хан, бий, бийке (бийке), бек, паша, герей, арслан, тулпар, тав, ай, гюн, мурза, темир, болат, къылыч, гиши, эр, ата, бала, батыр, аскер, къул, къара, акъ, бёрю, улан, къыз, къатын, къой...

Гъар халкъны маданияты (культурасы) оър даражагъа ерли оьсген буса, шо халкъны культуурасы тёбен даражадагъы халкъгъа этеген таъсири артыкъ бола. Илмуда гёчювчюлюкде яшайгъан халкъланы (кочевниклени) культуурасы бир ерде орунлашып (оседлые земледельцы) яшайгъан халкъланы культуурасындан, сайки, тёбенде деген пикру

кёп юрюле. Шунда: «Смотря с какой колокольни глядеть», – деген орус айтывдагъы пикру ашив къыйыша. Масала, гёчювлюкде яшагъан къыргъызланы «Манас» деген эпосу, ону давам этеген «Сейтек» ва «Сематей» деген бёлюклерин де къошгъанда, миллиондан да артыкъ сатырланы къуршай дейлер. Авуз яратывчулукъда гёнгюнден яшав сюрюп турагъан шолай эпос дюнъяда бир халкъда да ёкъ. Шо эпос къыргъызланы янгыз йыры болуп къалмайлы, оланы музыкасы да, театры да, философиясы да, адат-къылыкъланы ёл-ёрукълары да, насигъат-васиятлары да болуп токътагъан ва манасчылар («Манасны» айтагъан йырчылар) ону бир нече айланы узагъыда айта болгъанлар. Башгъа тюрк халкъланы да, айрокъда гёчювчюлюкде яшагъанланы (ногъайланы, къазахланы ва б. эпослары айрокъда уллу, оьлчевлю, чеберлиги, яшавну, гъакъылыны ва башгъа тюрлю-тюрлю янларын къуршаву оьтесиз гёрмекли.

Бир ерден бир ерге гёчюп турагъан халкълар уллу биналар, къалалар къуруп турмакъны онча маънасы, тарыкълыгъы-гереклиги болмагъан экени англашыла, тек шо халкълар къоллайгъан чатырлар уйлерден де кёбюсю гезиклерде къалышмай болгъанны гъакъында Л. Гумилев ашив язгъан.

Тюрк халкъланы барысы да гёчювчюлюкде яшагъан ва культура якъдан артда къалып тургъан деген пикру бирдокъда тюз тюгюл экени гъакъда кёплер язгъан. Дагъыстанны айрыча алып айтсакъ, къунланы (гунланы, хунланы) гъакъында европалы ва бир-бир кавказлы алимлер бир вагъши, элбузар къавумлар болгъан деп язгъанлар, тек Л. Гумилев, Дагъыстанда буса Людмила Гмыря къунлар культуурагъа уллу къошум этген деп, демек артда къалгъан халкъ болмагъанны исбат этгенлер. Къунлар артда къалгъан, авам халкъ болгъан буса, Аттила макътанчыкъ

Европаны кѣп янын елеме болмас эди, ондан кѣп заманлар оьтюп, тюрк-булгъарлар Болгария деген пачалыкъны да къурма бажармас эдилер. Хазар пачалыгъы – къумукълагъа да ортакъ тюрк пачалыкъ, алдын ону пешемей язгъанлар (Б. Рыбаков, И. Иванов ва башгъалары) болса да, И. Артамоновну, Л. Гумилевну, С. Плетневаны, дагъыстанлы М.Гъ. Магъамматовну илму ахтарывлары ачыкъдан гѣрсетеген кюйде, шо каганатыбыз Гюнчыгъар Европада къурулгъан биринчи герти пачалыкъ болгъан, ону дазулары Евразияны кѣп ерлерин къуршай болгъан, ол Византия (Рум), Иран булан бир дос, бир душман болуп, оьзюн тенге-тенг тутуп тургъан, арап елевчулер булан юз йылдан да артыкъ заман дав этип тургъан, Гюнбатыш Европаны шо елевчулерден къутгъаргъан, Дагъыстанны, айрокъда тахшагъары Семендерни, тюрлендирген-нюрлендирген...

Амма шо токътавсуз болуп турагъан давлар, пачалыкъны ичинде бола башлагъан татывсузлукълар каганатгъа гюч эте, ол оьзюне таби Эдил (Волга), Киев, Къырым бойларына тартыла тура, пачалыкъ гъисапда «къартая». Ахырда да, чебер тенгleshдиривню къоллап айтсакъ, къартайгъан ва кѣп яралар алгъан арсланкъаплангъа орус князь намарт кюйде оьлю яра сала. (XVIII-XIX-нчу юз йылларда миллетчиликни авруву юкъгъан орус ахтарывчулар уллу, зор пагъмулу шаир А.С. Пушкинге де оланы ялгъан язывлары бир-бирде таъсир этген буса ярай. Дагъы ёгъесе ол: «Как ныне собирается вещей Олег отмститъ неразумным хазарам...» – деп язмас эди. Куманланы (къыпчакъланы, половецлени) Евразияны аслам пайында гъакимиятлыкъ сюрюп тургъан девюрюнде де (Дешт-и Къыпчакъны заманы) къумукълар оьр даражада болгъанлар (о гъакъда Сакинат Гъажиева, Мурат Аджи ва башгъалары арив язгъанлар).

Къумукъ шавхаллыкъны, бийликни гъакъында буса мен оьрде эсгердим.

Шо бары да мен оьрде эсгерген кѣп халкъланы къуршагъан пачалыкъларда къавумланы, халкъланы къатнашагъан тиллери тюрк тиллер ва шоланы арасында бырынгъы къумукъ тил болгъангъа шеклик этме де тюшмей.

Шо гъалны Дагъыстандагъы тав халкълардан чыкъгъан гъалиги алимлени кѣбюсю эсгермей оьтме къарайлар. Эсгерсе де, нече де суйсюнмей эсгерелер. Дагъыстанда илмуну тили арап ва иран тиллер болгъан деп кѣбюсю тамамланып къалалар. Арап тил, гертиден де, бизин илмубузда, бютюнлей культурабызда уллу ва агъамиятлы ер тута гелген, Къыбла Дагъыстанда иран тилни да шайлы агъамияты болгъан. Амма шо тиллер аслу гъалда яхшы охугъан алимлени, ругъанилени, шаирлени арасында юрюлген, олар буса онча кѣп де болмагъан. Шо тиллер булан янаша мунда тюрк тиллер оьтесиз генг кюйде яйылып юрюле гелген чи, тюрк тиллер арап илмуну билеген алимлеге де адатлы гъалда ят тиллер болмагъан, простой халкъчы шо тюрк тиллерде язылгъан затны маънасын англай туруп, охума да охуй болгъан (бизде, масала, Къуранны маънасын да англамай, «зубрѣжка» этип охуйгъанлар аз болмагъан), йырлама да йырлай болгъан, гъар гюнлюк тарыкъ-герегине гѣре кагъыз язып, орус администрациясы булан къатнашма да къатнаша болгъан.

Илмуну гъакъында айрыча алып сѣз юрютсек, тарих (история) илму чу Азияны ва Европаны кѣп ерлеринде генг кюйде белгили болгъан, эндирейли уллу алим Мугъаммат Аваби Акъташлы (XVI-XVII-нчи асулар «Тарихи Дербенд-наме» деген тарихни де, динни де, адабиятны да къуршайгъан китабын, Гъасан Оразаев мекенли токъташдыргъан кюйде, алдынгъы къумукъ тилинде

язылгъан чы, сонгъа таба шо асар кѣп тил-леге гѣчюрюлген (билмейлими яда иш этип яшырыпмы, нечик алай да, китап башлап кюрчю китап болуп, къумукъ тилде язылгъаны эсгерилмей турду, гъали де шону эсгермей къойма сюегенлер ѳкъ тюгюл).

Тюркияда да, Орта Азияда да, Татарстанда да, озъге ерлерде де аты айтылгъан уллу къумукъ шаирибиз Умму Камал ортакъ адабият тюрк тилде супулукъ поэзиягъа (суфийская поэзия) уллу къошумлукъ этген.

Макъалада тюрк (къумукъ) тилде язылгъан бары да асарланы оланы язгъан бары да авторланы гъакъында язма бажарылмай, шо гъакъда мекенли, толу билме сюегенлер Салав Алиев ва Магъаммат-Гъанипа Акаев чыгъаргъан «Асрулар сезе гелген асил сѣз» деген ва Бадрутдин Магъамматов чыгъаргъан «Кумыкские писатели XIX-XX вв.» (2014) деген китаплагъа къарама бола.

Тюрк тиллерде, айрыча алып айтгъанда къумукъ тилде, китаплар болуп чыкъгъан «Дагъир – Зугъра», «Юсуп ва Зулейха», «Лайла – Мажнун», «Денгиз Синдибад», «Бозигит» деген ва башгъа дастанлар, хабарлар, «Молла (Хожа) Насрутдинни гъакъындагъы анекдотлар ва масаллар, озъге фольклор китапларыбыз Темиркъазыкъ Кавказда кѣп халкъланы арасында яйылгъан.

Айтагъаным, Дагъыстанда, Темиркъазыкъ Кавказда тюрк тиллер адабият тиллерде болгъан, уъстевюне чагъатай (жагъатай) тил деп, бары да тюрк халкълагъа ортакъ адабият тилде яратылгъан, дин булан байлаву ва тюрк тилли тюгюл халкъланы арасында да яйылгъан поэзияны бир тюрлюсюне (жанрына) «тюрклер» (тюрки) деген ат да негъакъ тагъылмагъан.

Халкъланы арасында тюрк тилли фольклор айрокъда кѣп яйыла гелген. Масала, Къыбла Дагъыстанда яшайгъан тюрк тилли тюгюл халкълар (лезгилер, табасаранлар, ру-

туллар, агуллар, татлар, цахурлар...) кѣбюсю гъалда азербайжан тилни де биле болгъанлар, азербайжан йырланы-сарынланы да кѣп йырлагъанлар, ашуглукъ (гъашыкълыкъ) саният буса олагъа Азербайжандан гелме башлагъан. Олай демек, мен оърде эсгерген дагъысталы халкълар озълени тиллеринде чебер асарлар яратмагъан демек болмай – яратгъан, тек уъстевюне азербайжан тилде бек ашив асарлар яратгъан, лезгилени арасында айтылагъан кюйде буса лезгили ашуг Агъмат йырчылыкъ ярышда азербайжанлы ашугну да утгъан. Сѣз ѳругъунда айтайым: даргилени уллу шаири Батырай шолай бир ярышда къумукъча йырлап, бир къумукъ йырчыны утгъан болгъан дейлер. Абдулкъадир Абдулатипов айтагъан кюйде, къадарлылар тойларында янгыз къумукъ йырланы-сарынланы йырлай болгъанлар; фольклор экспедициямны заманында Чумли (Чумлу) деген дарги юртда бир даргили ногъайланы «Эдиге» эпосундан йырланы ногъай тилде йырлады...

Сакинат Гъажиева, Салав ва Камил Алиевлер, Абдулкъадир Абдулатипов, Забит Акавов, Гъасан Оразаев, Амирхан Исаев, Магъаммат-Гъанипа Акаев, Гъаракан-Сайит Исмайылов, Гъарун-Рашит Гъюсейнов, Юсуп Идрисов, Багъавутдин Гъажаматов ва б. китапларында ва макъалаларында шо ѳрукъда кѣп къужурлу ва маъналы маълуматлар берелер.

5) Гъар халкъны озъ еринде турагъанлыгъындан яда башгъа ерлеге гѣчегенлигинден, о яда бу къуллукълары, яшавлукъ талаплары болуп, башгъа халкъланы ерлерине барып гелгенлигинден де миллетлени арасында тил, бютюнлей маданият кимден кѣп, кимден аз «югъагъанлыкъ», «гѣчегенлик» кѣбюсю гъасил бола, таъсир эте. Булай гъал бар буса, адатлы гъалда ерли халкъ оър чыгъа, шогъар да бир нече себеп бар, оланы озъюм

билегенлерин айтайым.

Биринчилей, гёчюп гелген адамлар кёбюсю гезиклерде санава якъдан ерли халкъдан аз бола, янгыз шо себепни алып кёйсакъ да, орусларда «В чужой монастырь со своим уставом не ходят» дегенлей, гелгинчилер ерли халкъны тилин уйрене, ерли халкъны бютюнлей мадиятына (адат-кылыкъ мердешлерине, йырларына-сарынларына, бийивлерине, гийимлерине ашамлыкъларына ва б. бойсына, «дёне» башлай, эки-уьч наслудан сонг буса бютюнлей дёнюп де кълалар. Къумукътюз шолайына бир-бир аварланы, мычыгышланы, даргилени ва башгъларын къумукъгъа дёндюрген. Ерли халкъ гелгинчилеге дёнюп кълалагъан гезиклер де аз ёлукъмай, масала, гъалиги Къазбек, Гюнбет районларда аварланы, гъалиги Мычыгыш Республикада тюзлюк ва тавтюп бойдагъы мычыгышланы, Къадар, Губден Мажалис бойдагъы даргилени, шолай Темиркъазыкъ кавказдагъы кёп халкъланы бирлерини кълан тамурларында къумукъ кълан да агъагъланны оланы бирлери, балики, билме де билмейдир. Тек асиллер етти атасын таныр дегенлей, кёплер унутмагълан: масала, венгерли уллу алим-тюрколог, профессор Иштван Кълонгур Мандоки, имам Шамил, Арсений ва Андрей Тарковскийлер ва кёп башгълар.

Мен къумукъ экенге оз халкъымны оьрге чюе деп бир-биревлер ойлашмасын учун, Брокгауз ва Евфрон язгълан энциклопедия сёзлюгюнден бир гесекни гелтирейим: «... Как народ более культурный, кумыки всегда пользовались большим влиянием на соседние племена». Шо ёрукъда дагъы да кёплер язгълан.

Экинчилей, къумукълар, ногъайлар, азербайжанлар тавгъа иши-къуллугъу, загмат талаплары болуп, кёп аз баргълан (бир-бир къумукълар кире алып – извозчиклер болуп, заманда бир бара болса тюгюл), тюз-

люкдегилеге тарыкъ-герек затланы (тава емишлени, кажин-хумаланы ва б.) ашлыкъ-гъа, тузгъа алышдырма яда сатма тавларда яшайгъланлар оьзлер гелтире болгъланлар. Сонг да тав халкълагъа къллама топуракълары, ишлеме ишлери оьз ерлеринде аз экенге Дагъыстанны, Азербайжанны, Россияны авлакъларында, бавларында, нап батагълаларында, завод фабриклеринде ва башгъа ерлеринде ишлеме барма тюше болгълан. Оланы «Песни отходников» деп шо гъакъда айрыча йырлары да бар. Шо отходниклер тюрк тиллени, сонггъа таба орус тилни де билмесе бажарылмай болгъланны ачып-чечип айтып турмаса да англашыла. Тавлу ювукъларыбызны хатири кълмасын, тюзюн айтса, оланы ата-бабаларыны бирлери алдын тиленме де геле болгълан, аварларда буса къумукъ тилге «экмекни тили» («язык хлеба») деп де айтыла болгълан; оланы бир-бир юртларында итлер хапмасын деп садагълачылар алып юрюйген таякъларын итлер гемире туруп, учун пара-пара этмей туруп, олагъа кълатын да алмай болгълан дейлер, «къумукъ тилни де биле» деп багъа берилмек, улангъа кълыз гелешегенде бир уллу оьрлюк санала болгълан деп де айталар.

Уьчюнчюлей, тюрк тиллени, къумукъ тилни уйренме тынчлыгъы. Шо гъакъда тюзде айтарман.

Дёртюнчюлей, оьрде эсгерилгенлейин, тюрк тиллени дюнъяда кёп яйылгъланлыгъы ва оланы бир-бирине ювукълугъу.

Тюрк тиллер – уйренмеге, кълатнашмагъа ажайып тынч тиллер.

Инг башлап сёзлерде кълланагълан авазланы, тавушланы (фонетика) алып къларайыкъ: тюрк тиллерде кълланагълан авазлар барысы да дегенлей башгъа тиллерде де къллана. Демек, шо авазланы-сеслени «авузундан чыгълармакъ» айтмакъ учун оьзге тиллерде сёйлейгенлеге уйренип, кълыйна-

лып турма тюшмей. Тек, «къ», «гъ», «гь», «нг» тутукъ авазлар, «оь», «уь», «аь» созукъ авазлар бир-бир миллетге айтма четим тие. Амма къумукъ тилдеги шо авазлар айтып уйренме онча да къыйын тюгюл, айрокъда, тав тиллер булан тенглешдирсек. Шону янгыз биз тюгюлбюз, оруслар да, англислер де, кѣп башгъалар да эс этген. Мени бир аварлы ювугъум масхара-герти булан: «Сен аварча «бакъа» деген сѣзню айтма уйренсенг, авар тилни уйренип болажакъсан», – дей эди. Яда арап тилни алайыкъ: бизге айтма тиеген нече тюрюлю авазы бар! О якъдан алгъанда англис тил тынч йимик гѣрюне, тек олай тюгюл: инче, назик авазлар йимик къулакъгъа чалынса да, герти англисли, американлы йимик таза кюйде, акцентсиз сѣйлеме уйренмек бу тилде де тынч тюгюл.

Китай тил бизге уйренме нечик къыйын тил экенни шо тилде сѣйлейгенни бир керен эшитсе де таманлыкъ этер. Мен мунда къулакъгъа чалынагъан ягъындан къайсы тил яхшы, къайсы тил яман деп айтагъаным тюгюл, гъар миллетге де оз тили арив гѣрюне, мен мунда тюрк тиллер кѣп миллетге уйренме шайлы тынч тиллер экенни гъакъында айтаман.

Гъали падежлени (гелишлени) алып къарайыкъ. Масала, табасаран тилде эллими, алтмышмы падежлер бар дейлер. Онча затны уйренемен десе, башы манг болмай къалармы?! Маънасы, кютеген «борчу» гъар якъдан бир йимик гелмесе де, къумукъ ва орус тиллерде бир йимик падежлер алты бар ва сѣйлемек, къатнамакъ учун шолар да таманлыкъ эте. Уьч падежи булангъы англис тил буса дюнъяда лап да кѣп яйылгъан тил болуп токътады.

Магъа ва мени йимик кѣплеге къумукъ тилден дарс берген уллу алимибиз Жангиши Хангишиевге мен бир керен: «Къумукъ ва озге тюрк тиллени грамматикасыны яхшы

янлары кѣп, тек къошумчаланы (суффикслени) бирин-бирине къошуп, тагъып-тюйреп дегенлей, къоягъан кюю яхшы тюгюл бугъай, кемчилик бугъай», – дедим. Жангиши Магъамматович, озюне хас кюйде иржайып: «Къайда, мисал гелтир чи», – деди. «Юртагъылар», – дедим. «Гъали шо сѣзню бираз дагъы да узун этейим, сен шону орус тилде айт чы: «Юртагъыларданмысыз?», – деди ол. Бираз къыйын болса да, гѣчюрдюм: «Вы из тех ли, которые из села?» «Гъона, гѣремисен, къумукъча бир сѣз булан айтылагъан затны орус тилде айтмакъ учун нече сѣз къоллама тюшдю, шо кемчиликми дагъы?» – деп, магъа тюрк тиллени оьтесиз онгайлы бу янын мисал булан арив гѣрсетди (илмуда бу къайдагъа «агглютинация» деп айтыла).

Гъали бирдагъы мисал гелтирейим: тюрюлю-тюрюлю шагъарларда яшайгъан адамланы къумукъ тилде бир къошумчаны (суффиксни) къошуп англата, шо да, (сѣздеги созукъ авазлагъа «-лы» гелишип, шо къошумчаны (суффиксни) булай тюрюлюери къоллана: «-ли», «-лу», «-лю»). Масала: Москва – москвалы, Тула – тулалы, Одесса – одессалы, Магъачкъала – магъачкъалалы.

Гъали орус тилни алып къарайыкъ: Москва – москвич, Одесса – одессит, Тула – туляк, Махачкала – махачкалинец... Орус тилге булай гъал тюрюлю-тюрюлю ренклик къоша, тек четимлик де къошмай тюгюл чю, айрокъда, орус тилни билмейгенлер, тек уйренме сюегенлер учун. Яда алайыкъ кѣплюк санав этилеген кюйлени. Къумукъ тилде янгыз бир суффикс къоллана: -лар, (-лер): адам – адамлар, ит – итлер. Орус тилде: человек – люди, животное – животные, собака – собаки, поле – поля...

Тюрк тиллени ва бир-бир башгъа тиллени арасындагъы башгъалыкъланы эркек, тиши ва орта жынлагъа, тайпалагъа (родлагъа) бѣлеген грамматика категориясы

(орусча айтгъанда «существительное мужского, женского, среднего рода») тувдура. Шолай бѣлювлер орус, немис ва башгъа тиллерде бар, тюрк тиллерде буса шо грамматика категориясы ёкъ ва шо гъал бу тиллени билме, къоллама шайлы енгиллик тувдура ва кемчилик нукъсанлыкъ этмей деме ярай.

Яхшы, жан-жанварланы эркек ва тиши тайпаларын грамматика якъдан бѣлмек къыйышывлу геле (кот – кошка, волк – волчица ва ш.б.), тек жансыз затланы да эркек, тиши яда орта тайлагъа бѣлмек гъакъыкъатгъа да, гъакъылгъа да къыйышмай чы (масала, стол, буфет, глаз, кафтан – «эркек тайпалагъа» къошула, парта, доска, голова – «тиши тайпагъа», трюмо, ухо, пальто – «орта тайпагъа»).

Булай гъал, масала, орус тилде къоллав якъдан да шайлы четимликлер тувдура: бир-бир сѣзлени къайсы «тайпагъа» къошагъангъа башгъа тилде сѣйлейгенлер чи нечик де, оруслар озлер де бир-бирде къыйнала, масала, йымышакъ тутукъ аваз «ль»-гъа битеген сѣзлени: соль, фасоль, свирель ва б. – «тиши тайпада» экенин къыйналмай билип бола, тек толь, пароль, моль ва ш. б. сѣзлени «тайпасын» билме орус тилни уйренегенлеге тынч тюзюл. Булай четимли гъал сѣзлени янгыз баш гъарплары къолланып, къысгъартылып этилген сѣзлерде айрокъда кѣп гѣрюне. Масала, КПСС, ООН тыш гѣрюнюшюне, къалибине гѣре «эркек тайпада» йимик гѣрюнелер, амма гъар сѣзню толу кюйде берегенде «тиши тайпада» болуп чыгъа (Коммунистическая партия Советского Союза, Организация Объединѣнных Наций).

Орус тилни уйренмекни, билмекни, къолламакъны къыйын, четим янларыны гъакъында яза туруп, мен мунда ону ер этме къарамайман, орус тил уйренме, билме лап къыйын тиллени арасына къошулагъанны гъакъында кѣплер язгъан; мен орус тилни

кѣп бай тил экенин бирдокъда инкар этмеймен, орус тилни бай этеген, бир-бир имканлыкъларына, къайдаларына чы, гъатта, сукъланма да сукъланаман. Масала, тюрк тиллерде къолланмайгъан префикслени (приставкаланы) къоллав (префиксальное словообразование), кѣбюсю гезиклерде буса олар булан бирче постфикслени (суффикслени) де къоллайгъан къайда (суффиксально-префиксальное словообразование). Шо къайдаланы къоллап, орус тилде бир сѣз тамурундан онлар булан саналагъан сѣзлер этип бола. Масала, «ход» деген сѣзню алсакъ: заход, вход, выход, переход, обход, исход, проход... ва ш.б. Озокъда, гъар тил де шо маъналаны бермек кюй таба, тил ярлы болуп къалмай, тек мен мунда орус тилде арив имканлыкълар да барны гъакъында айтаман.

Амма тюрк тиллер яхшы умумилешдирилген, ишленген, камиллешдирилген, чарлангъан, онча тарыкъ тюзюл йимик затлар ташланылгъан, демек натижада уйренме де, къоллама да шайлы тынч тиллер болуп токтагъан, шо буса бир нече юз йылланы узагъында тюзюл – минг йылланы узагъында болма бола, демек тюрк тиллени тарихини тамурлары ѳтесиз теренде. Бир къазикъумукълу лингвист профессор магъа булай деген эди: «Компьютерлер – адамгъа ошаш гелеген роботлар генг кюйде онча яйылып, къолланып битмей турагъан вакътилерде, жележекде олар булан инсанча къатнашмакъ, адамны тилин олар «англайгъан» кюйде сѣйлемек учун къайсы тилни алса, шо тилге «уйретме» тынч болар деп, алимлер ойлашалар ва тюрк тиллер арив къыйыша деп токташалар».

«Къумукъ сѣзлер чалынса Къумукъ тюзде, Сесгенип къарардай гъал тува бизде. Айып кимде? Аслу гъалда озъюбюзде».

Тав халкълар тюзлюкге артыкъ кѣп гѣчюп къалгъанлыкъны заралы – бизин топуракъларыбыздан оздуруп кѣп пайлар гелгинчилеге берилгенлик, биз ата-бабаларыбыздан къалгъан кѣбюсю ерлеге озъююз ес тюзлюк, шо тюз де тюз. Амма гѣзге онча гѣрюнмейген йимик зор зарал да бар: Къумукъ тюзде къумукълар гелгинчилерден аз болуп къалды, сыкъ кюйде яшав халкъыбызда кѣп ерлерде бузудду. Къызылюрт ва Хасавюрт районларда чы янгыз къумукълар яшайгъан юртланы яртысы да къалмагъан. Натижада къумукъ тилге таби гъалда сакъланмакъ учун герекли кюйде яшавун сюрме имканлыкълар аз болуп, четимликлер буса гъатдан озуп кѣп болуп къалды. Тюзю, гѣчюп гелгенлени кѣбюсю къумукъ тилни яхшы билелер. Масала, Яхсайда аварлар ва мычыгъышлар, Ботаюртда (Умашавулда) аварлар, тек гечге таба гелгенлер олай тюзлюк. Шо ягъындан алгъанда, Дагъыстанны шагъарларындагъы гъал айрокъда бузукъ, янгыз къумукълагъа тюзлюк – бары да дагъыстан халкъгъа, тек тав халкъланы янгыз озлени халкълары яшайгъан юртлары тавда сама бар, оланы онда сама тиллерин сакъланма тынч – къумукъланы олай юртлары ѳкъ чу! Къумукъ тилни билсин деп, гиччи яшланы юртгъа йиберсе де, олар кѣбюсю юртлу яшланы да орус тилде сѣйлеме муштарлы этип, къайталар. Къумукъланы яртысындан кѣп пайы шагъарларда ва шагъар къайдада къурулгъан посѣлокларда яшай, демек ана тиллер тас болма имканлы ерлерде яшай. Магъачкъалада школагъа барагъан чагъына етишмеген яшланы 92% ана тилин билмей деп токъташдырылгъан. Абдулкерим Сайитов къумукъ яшланы гъакъында булай маълуматлар бере: 20-25 йыл алда Магъачкъалада школагъа барагъан чагъына етишмеген ва школада охуйгъан яшланы арасында ана тилин билгенлер 30% эди буса, бугюн шо санава эки ке-

рен аз болгъан.

Къумукъ халкъ – эдеп-къылыкъгъа, ѳлѳрукъгъа берилген халкъ, шо себепли жыйын-мажлислерде, тюрлю-тюрлю озге ѳлугъувларда къумукъ тилни билмейген адам арасында бар буса, олар да англасын деп, орус тилде сѣйлеме къарайлар. Шо кѣбюсю гезиклерде атив де атив. Тарбиясы барлыкъны да гѣрсете. Тек озююз ойлалып къарагъыз: шагъарларда чы нечик де, кѣбюсю къумукъ юртларда да миллетлер къошулгъан сонг, къумукълар адамны тувгъан гюнюден башлап, ону о дюньягъа салагъан гюнюдн де къуршап, орус тилде сѣйлеп турсунму? Шолай эте турса, ишибизни гъалы не болажакъ? Шо гѣчюп гелгенлени арасында къумукъ тилни билгенлери де кѣп барны эсгерген эдим. Къумукъланы тилин башгъалары да билсин дагъы. Шо онча къыйын масъала тюзлюк чю. Алдын орус ва башгъа миллетли простой халкъ да, (масала, орус къазакълар), язивчулар да, алимлер де, гъатта генераллар да къумукълар булан дослукъ даражада къатнамакъ учун, ерли халкъгъа абур-сый этмек учун къумукълар булан аслу гъалда къумукъча сѣйлеме къаст этгенлер. Гъалигилеге не болуп къалгъан? Энни республика, шагъар, район оьлчевде кѣп санавадагъы къонакълар да чакъырылып оьтгерилеген конференциялар, семинарлар, фестиваллар орус тилде юрютсе атив къыйышыжагъы англашыла, тек оларда да ана тиллерде де аралаш буса да сѣйлемек гери урулма герекмей.

Уллу къумукъ шаирбизни юбилеи оьтгерилген кюй эсимден таймай. Зал толгъан къумукълар, тек президиумда олтуруп райондан гелген къумукъ тилни билмейген 2-3 адам бар. Олагъа абур этебиз депми, ярама сююпмю (экинчиси деп эсиме геле), нечик алай да къумукъ тилни озю яратгъандай билеген, къумукъ поэзияны устасы ва кѣплени устасы болгъан шаирни яратывчулугъу

гъакъда таза къумукъ юрда ерли гъакимлер орус тилде юрютмекни тийишли гёрдюлер.

Яш тайпалар чы нечик де, шагъарда 50-60 йылар болагъан адамлар да сёйлейгенде кёбюсю орус сёзлеге аз-маз къумукъ сёзлени къошуп сёйлеп гёргенмен. Олар ону иш этип де этмейдир, ана тилине тергевсюзлюкдю, айсениликдир, сайки, «культурный человек» болуп гёрюнме сюегенлери де ёкъ тюгюлдюр. Оьтген асруну 30-50-нчи йыларында дагъыстанлыланы культура даражасыны оьрлюгюн гёрсетеген белгилени бириси орус тилни билмек де болгъан. Гъали орус тилни билмейген ким бар?

Гъали адамны культура даражасы – оьрмю, ерми – ол оьз халкъыны гъайын этеген кююне, ана тилин билеген кююне къарап биле. Шолай биревге ачувум чыгъып, 7-8 йыл алда шулай да язгъан эдим:

«Гъакъылгъа мукъ бир къумукъ
Къумукъгъа къарай сувукъ»

Шулай гъалдан къутулмакъ учун, тилибизни сакъламакъ учун не этме герек экенбиз – ойлашып-бирлешип иш гёрейик!

Илму айтагъан кюьде, уллу масъалаланы ишни асувлу даражада кютмек, яшавгъа чыгъармакъ учун, билимни, яратывчулукъну тюрлю-тюрлю янларын, тармакъларын бирлешдирип къоллама тюше (комплексный, системный подход). Тилни сакъламакъ учун да шолайына янашмаса, янгыз агълю яда садик, школа, яда китаплар, журналлар, газетлер, яда театрлар деп айры-айры этип тутсакъ, иш тийишли даражада алгъа бармайгъанлыгъын яшав гъали ачыкъдан гёрсепти тура.

«Гючден салгъан гёзню нюрю болмай» дегенлей, яшланы ана тилине, айрокъда уягълюде анасына йимик исиндирме къаст этме герек, урушувлар, талап этивлер буса ана тилинден кюсдюрюп, уьркдюрюп къоймакълыкъ да бар. Бёлелейлерибиз-къакъакълары-

быз, мердешли ойнатывларыбыз, ушанывларыбыз къолланмай деме ярай. Шагъарлы, артдагъы вакътилерде буса бир-бир юртлу яшлар да телевизорлардан, планшетлерден, компьютерлерден гёрген, эшитген йырланы йырлай, гъатта къумукъ юртланы чебер иш гёреген коллективлерини концертлеринде де янгыз орус йырланы йырлайгъан, орус шиъруланы охуйгъан гезиклер кёп болуп бара. Орус йырлагъа, шиърулагъа къаршылыгъыбыз ёкъ, тек олар ана тилин, йырларын, адабиятын «къувалама» герекмей чи! Шолай гъалгъа ёл береген жаваплы къуллукъчуланы жавапгъа тартма да ихтиярлар берилген, тек шо ихтиярланы бизде къоллап гёрмегенмен. Школаларда къумукъ йырланы-сарынланы билеген муаллимлер къытап къалгъанмы? Яда олар ноталаны охуп болмаймы: Х. Батыргишиев, А. Аскерханов, Къ. Шамасов ва башгъаларыны ноталары да булан йырланы-сарынланы чыгъаргъан чы.

Яшлар муьлтфильмлеге къарамагъа айрокъда муштарлы экени белгили. Къумукъ тилде муьлтклер чыгъарма харж якъдан да, хас касбу-сынав якъдан да бизин гючюбюз гъалиге чатмайдыр, амма бираз алдагъы вакътиде белгили муьлтфильмлени игитлери-келпетлери дагъыстан тиллеринде сёйлейген кюьде этип, гёрсепте эдилер, шо кёп пайдалы иш эди, билмеймен, не себепдендир, арт вакътилерде шолай муьлтфильмлер гёрсетилмей.

Амма А.-П. Салаватовну атындагъы Къумукъ пачалыкъ музыка-драматеатры бу ишге ювукълашагъан, ондан къалышма да къалышмайгъан ишни башлагъан – мен Къурчакъ театры гъакъында айтаман. Театры директоруну заместители Салавутдин Мусалаевни, баш художниги Наби Бамматов, адабият бёлюгюню башчысы Багъавутдин Гъажиевни, театры кёп артистлерини къасты булан Къумукъ къурчакъ театры бир-нече

спектакльни гъазирлеп де битген. Юртларда гёрсетме башлагъан, гёргенлер яшланы сюонген кююн айтып, битдирип болмайлар.

Къумукъ театрда яшлар учун сагънада артистлер ойнайгъан уллу спектакльлер алдан да салынгъан, гъали шо агъамиятлы иш янгырып гелеген йимик гёрюне. Спектакльлени юртларда гёрсетегени, озокъда, бек яхшы, тек мен гъалиден 15-20 йыллар алдын Къумукъ театрда къоллангъан кюйню, къайданы эсгерме сюемен: юртлардан яшланы театр гъа гелтире эдилер. «Кюлбай» деген спектакльге къарама гелген яшлардан театрны шонча уллу залы толуп къала эди, абзарында, орамда «Газельлер», автобуслар, гиччи машинлер тизилип къала эдилер. Мен язгъан пьесагъа гёре салынгъан экенге айтмайман: ону салгъан режиссёр Биймурза Мантаев тюз айта эди: яшлар уллу прожекторлар береген тюрлю-тюрлю ярыкъланы, айланагъан сагънасын, бай декорацияларын гёрюп, музыканы, тюрлю-тюрлю хас авазланы эшитип, бир ажайып сигърулу дюньягъа чыгъып къалгъан йимик болажакълар, театр деген зат не экенни яхшы англажакълар, къумукъ тилни билмейгенлери билегенлеге сукъланажакълар, тилни билме къаражакълар ва, гъасили, натижада театрны гертиден сюеген, ону культура учун уллу маънасын теренден англайгъан наслу оьсежек ва олар гележекде де театрыбызгъа гъакъ юрекден берилген къаравчуларыбыз болажакъ. Гъали де шо асил мердешни театрыбыз юрютсе, нечакъы да яхшы, пайдалы болажакъ эди. Озокъда, мунда да харжны масъаласы тувулуна, тек ол онча да олай уллу тюгюл, яшларыбызгъа, къумукъ маданиятыбызгъа болажакъ пайдасы буса уллу.

Магъачкъаладагъы пачалыкъ театрыбызны ролюн макътай туруп, ерли театрларыбызны, маданият уйлерибизни, чебер иш гёреген коллективлерибизни ер этип айтагъ-

аным тюгюл – юртдан башлана ва айрокъда яхшы сакълана милли маданиятыбыз, айрыча алып айтгъанда, халкъ йырларыбыз-сарынларыбыз, адатларыбыз, тилибиз... Гъаргюн дегенлей гёрюп турагъан къардаш-къурдашларыны, юртлуларыны бирлерин артистлер, йырчылар болуп, игитлени, жанжаныварланы рольларын ойнап сагънада гёрсе, къаравчулагъа айрокъда гючлю таъсир эте, шо юрт сагънадан бир-бир пагъмулу уланланы-къыزلаны уллу инче саниятгъа ёлу ачылып да къала. Масала, мени юртлум, ботаюртлу Карабдин Хамавов шолайына башлап, Къумукъ халкъ театрында ажив ишледи, Дагъыстанны ат къазангъан артисти болду. Озокъда, оланы барысы да артистлер болуп къалма кюй ёкъ, шо борч да тюгюл, тек олар юртуна, халкъына «жан азыгъын» да берелер. Озьом гёрюп билген дагъы да бир масаланы гелтирейим. Школаны охуп битген сонг, мен бироз заман Ботаюрт школаны китапханасында заведующий болуп ишледим. Школаны чебер иш гёреген коллективине ёлбашчылыкъ этме де магъа тапшурулду. Бек ажив тавушу, артистлик бажарывлулугъу булангъы уланлар-къызлар бар эди, масъала: Яннархан Алибеков (сонг ол илмуланы кандидаты болду, халкъ хозяйствосунда яхшы чалышды), Наби Гъажиев (вертолётланы пилоту болду, уланы Элдар гъали къумукъ ва тюрк тиллени илму якъдан ахтара, профессор), Завур Гъажиев (банклары системасында ишледи), Руслан Болатов (врач болду), Вазирапил Темировну уланы Тимурну пагъмулу йырчы гъисапда Дагъыстанда ким де таныйдыр. Айтагъаным, Карабдин Хамавов йимик оьзлеге касбу гъисапда сайламаса да, олар къумукъ халкъны маданиятын, тилин яхшы билеген, багъалайгъан, эл арада абурсый къазангъан адамлар болуп чыкъдылар, башгъалагъа да шо якъдан таъсир этдилер.

Гъали гъар юртда дегенлей ажив ишлейген

Маданият уйлеры, чебер коллективлери бар, оланы барысын да эсгерме макъалада имканлыкъ ёкъ, озюм билеген бир-эки юртланы эсгерип къояйым: Борагъан, Бабаюрт, Эндирей, Кёстек, Ботаюрт, Къазаныш, Эрпели, Жюнгютей, Къарабудагъгент, Къаягент ва башгъалары.

Бу ёрукъдагъы ишлени тюзевлю, асувлу юрютмек учун охув китаплар, сёзлюклер, пособиелер, хрестоматиялар, чебер асарлар тийишли даражада ва тиражда чыгъарма гереги бизге белгили туюл буса ярай, дагъы ёгъесе дагну къыйынлы заманында къурулгъан Дагъучпедгиз деген издательствону ёкъ этмес эдилер, сонгъа таба яшлар учунгъу чебер асарланы, сёзлюклени чыкъмай деме ярайгъан гьалгъа салмас эдилер, охув китапланы школалагъа таманлыкъ этмейген савнава ва сийрек чыгъармас эдилер. Къумукъ тилден дарс береген муаллимлени шо гъакъда канты кёп бола.

Газетлибизни, журналларыбызны гъалы да баргъан сайын къыйынлаша, шогъар да къарамай, олар яшланы унутмайгъаны бек яхшы.

Ана тиллер школаларда нечик къыйыкъсытылгъанны гъакъында кёп айтыла. Дагъыстан пачалыкъ университетинде буса, харжны экономия этебиз деп, орус-дагъыстан бёлюгюн тозгъан деме ярай, Дагъыстан педуниверситетинде де шо якъдан ишлер тёбенлеше бара.

Иш янгыз охув китаплар булан, тилге хас кюйде багъышлангъан китаплар булан дазуланып къалма тюшмей, комплексный къайданы къоллап, бизин тарихибизни, фольклорубузну, халкъ педагогикабызны бютюнлей культурабызны ёл-ёрукълу кюйде янаша къоллай турма къаст этме тюше. Илмуну, билимни шо тармакъларына багъышлангъан хас китаплар аз буса да, чыгъа, тек муаллимеге къолламагъа тынч болагъан кюйдеги

пособиелер айрокъда аз чыгъа. Масала, къумукъ тилни, тюрк тиллени шо мен оърде эсгерген уйренме тынч этеген янларын да дарсда айтса, къумукъ тил Темиркъазыкъ Кавказда тюрлю-тюрлю халкълар бир-бири булан къатнашагъан тил болгъанны эсгерсе, бизин тилибизни XIX-нчу юз йылда Владикаказда, Новочеркаскада, Ставропольда, Моздокда, Къызларкъалада ва башгъаларында бизин тилни уйренме айрыча тергев берме герекликни гъакъында орус пача I Николай указ яза (гъалиги пачалар да ондан уьлгю алса, арив болар эди).

Орус ва башгъа миллетли генералланы, чиновниклени, алимлени, шаирлени хыйлылары – аз болсун, кёп болсун – къумукъ тилни биле болгъанлар. Бу ерде мени дарс берив сынаумда болгъан затны айтайым. Педагогика университетни физкультура факультетинде охуйгъан яшлагъа миллетине гере группалагъа бёлюп, ана тиллерден дарслар юрولة эди, къумукъ группа магъа тапшурулгъан эди. Студентлени арасында бириси къумукъ тилде не буса да ярты-юрту ярмалатып, орус сёзлени къоша туруп, алас-къулас этип сёйлей. Бу яшгъа айрыча тергев берейим деп, къаст этемен, къумукъ тилни осал билегенине айып да этмеймен (шолай шартларда оьсгендир), тек къарайман, бу къумукъ тилни пешемей, ол негер тарыкъдыр, орус тил бар чы деген пикруланы да айта. Артда ачувум чыгъып гетип: «Уял, дагъы болмагъанда, Лермонтовдан, Толстойдан уял!» – дедим. Ол эсер-месер болуп: «Причём здесь они?!» – деп сорай. Ол да, башгъа яшлар да тамашалыкъ этип, тынгладылар: А. Бестужев-Марлинский де, Н. Лермонтов да, Л. Толстой да къумукъ тилни уйренгенлер, билгенлер, белгили орус совет шаир Алексей Марков буса, Тёбен Жюнгютейде охуп, къумукъ тилден дарсланы къумукъ яшлардан да яхшы биле болгъан ва биринчи шигъруларын

къумукъ тилде язгъан. Айтагъаным, къумукъланы тарихи, тили ва б. булан арив байлама болагъан шолай кѣп маълуматлар бар, тек оланы жыйып-терип муаллимлеге, охувчу яшлагъа айрыча охув китаплар, пособиелер мен билип гъалиге язылмагъан. Шо китаплар янгыз къумукъ тилни охума кѣмек этип токътамажакъ эди – орус, дагъыстан адабиятланы, тарихни, маданиятны охуйгъанда да кѣмек этежек эди, охума-билме муштарлы да этежек эди.

Гертиден де, Лермонтовну яратывчулугъун уйренегенде, ону «Бизин заманны игити» («Герой нашего времени») деген романындагъы Бѣла, ону уягълюсюню кюрчюсюне (прототиплери этилип) къумукълар салынгъаны да, романдагъы башгъа игитлер де къумукъ тилде сѣйлейгенни, Толстойну «Гъажимурат» деген повестинде де шолай болгъанны, Бестужев-Марлинскийни «Аммалатбек» деген повестинде Уллу Бойнакъда (гъалиги Уллубийавудда) яшагъан бий Умалатбек суратлангъаны гъакъында да айтыла, нечик къужурлу, таъсирли болажакъ!

Алда М. Лермонтов дагъы да арив язгъан: ол 1837-нчи йылда ювугъу С. Раевскийге булай язгъан: «Начал учиться по-татарски, язык, который здесь и вообще в Азии необходим, как французский в Европе». Мунда «по-татарски» деген сѣзге баянлыкъ берме тийишлидир. Оруслар ва кѣбюсю башгъа европалылар озлер башлап таныш болгъан «татар» деген миллет атын (этнонимни) татар тилге тили ошайгъан башгъа халкълагъа да кѣбюсю къоллап къоя болгъанлар. Лермонтов Раевскийге кагъызын Кавказдан яза, демек мунда ол уйренме башлагъан тил къумукъ тил болмагъа герек (Лермонтов чебер асарларында къоллагъан къумукъ сѣзлер де шону гертилей).

Тилибизни гючюню, дюнъяда генг кюйде къумукъ тилге ювукъ тиллер яйылгъан-

лыгъыны гъакъында тюрлю-тюрлю хабарлар да бар, масала, шулайы.

Бир мычыгъышлы болгъан, ол озюню ана тилинден ва къумукъ тилден къайры бир тилни де билмей болгъан. Уллу Ватан дагну заманында мычыгъышлыланы высылка этгени белгили, бу мычыгъышлыны Къазахстанда ерлешдирелер. Онда яшайгъан адамлар булан къатнашмаса, сѣйлемесе болмайчы. Бу мычыгъышча сѣйлей – къазахлар бир зат да англамайлар; артда къумукъ тилде сама сѣйлеп къарайым деп, ол къумукъча сѣйлей – бир-бирин шайлы арив англайлар. Арадан заман озтюп, буланы Къыргъызстангъа гѣчюре – онда да шолай бола. Бу мычыгъыш Узбекистангъа, Тюркменистангъа бара – о республикаларда да къумукъ тил булан къатнаша. Артда мычыгъышлы: «Воллагъ къабурда Мункар-Накир де къумукъ тилде сорав аладыр!» – деп айтгъан дейлер.

Бизин заманда да къумукъ тилни шо якъдан пайдалылыгъы гъакъда озлер гѣрюпбилип айтагъанлар кѣп, масала, гъажгъа баргъанлар. Мени агълум де беш керен гъаж къылгъан, ол да булай айта: Азербайжанда, Иранда, гъатта Иракъда, Сауд-Арапстанда къумукъ тил шайлы кѣмек этди, неге тюгюл, олар орус тилни билмей, булар арап тилни билмей, тек о пачалыкъларда азербайжанлылар, тюрклер, тюркменлер, узбеклер гъатта уйгъурлар кѣп бар экен. Агълумню къумукъ тилни билмейген къурдашлары шону учун къумукъланы артына тагъыла болгъанлар. Кѣп эллени эллеп юрюген Расул Гъамзатов да авар тил бир атавну тили йимик, къумукъ тил буса савлай эллени тили деген пикруну негъакъ айтмагъан.

Арт вакътилерде Гюнбатыш Европагъа багъып да тюрк тиллер дазулары генглешдире экен, шо гъакъда, масъала: «Европаны тили болуп бара» деген гиччи макъалада айтыла: Тюркияда чыгъагъан «Терджюман»

деген газет билдирегени йимик, тюрк тили, адатлы гьалда, Европаны тили болуп бара. Шо тил гьали Бельгия, Дания, Голландия, Юнанистан (Греция) ва озокъда, Алмания (Германия) йимик уълкелерде ерли тиллерден сонг инг де кѣп яйылгъан.

Тюрк тили шолай даражада яйылгъан чы, гьатта мунда юрюлеген ва пачалыкъ статистикагъа алынган тиллени сыдрасына кирген ва шолай да артдагъы заманлар Англия, Люксембург йимик уълкелени де «елей» башлагъан.

Демек, тюрк тиллени дюньягъа яйылгъанлыгъыны облчевлерин гѣз алгъа гелтирсем, тюрк тил булан, къумукъ тил булан Европаны, Азияны аслам янын айланып гелме бажарылагъанын англажакъбыз». «Тюрк информ».

Бу ерде гьали мен увакъ-тюек затланы гьакъында сѣйлей башладым деп айтажакълар болма имканлы, тек уллу затлар да кѣбюсю шо «увакъ-тюекден» башланагъаны белгили.

Алибек Гъажиев (Аллагъ рагъмат этсин!) Хасавюрт районда партияны биринчи секретары болуп ишлейгенде, бир жыйында: «Райкомну бинасыны алдындагъы трафаретге неге къумукъ тилде язылгъан, неге ону тайдырмагъан?» – деп, атын язма эркеклиги етишмей, атын яшырып (анонимный) бирев кагъыз йибере. Тюз сѣзню тувра бетине айтып уйренген Алибек Муцалханович булай жавап берген дейлер: «Неге туююл, шу район миналы къумукъ район экенге! Хунзах районда шолай язылывлар авар тилден тайдырылса, Акъуша районда дарги тилден, Къазикъумукъда – лак тилден, Ахты районда лезги тилден тайдырылса, къумукъ тилден мунда да тайдырылажакъ!». Иш обкомгъа ерли чыгъып, оър гьакимлер маслагъат этипми, буйрукъ берипми, шо къумукъгъа язивну тайдыртдылар – гьона шолай «увакъ» зат да,

«оър буйрукълар» ала туруп да, «дос болабыз, деп гелип, ес болма къарагъан. Гьалал-гьарам деген асил англавгъа, намусгъа-эдепге тебеген, иманы-дини ёкъ бир-биревлер не иш юрютегени ачыкъдан гѣрюнюп къалды, демек шо къумукъгъа язивланы тайдыргъан учун бары балагъ гелди деп гьисаплайман – шо гьал оланы хыялларын-муратларын гѣрсетеген бир белги эди.

Булай бирдагъы болгъан иш де эсиме гелди. 60-нчы йылларда Магъачкъалада Пушкинни атындагъы китапхананы абзарына киреген къапуланы бир янында чырда орус тилде, бирдагъы янында къумукъ тилде шо не китапхана экени язылгъан эди: Къумукъ тюзде ерлешген, оъзюне ювукъ гьисапда бир минг беш юз йыллар болагъан, аз айтгъанда, шонча йыллар къумукъ тилде халкъ сѣйлейген шагъарыбызда къумукъ тилде де шо ва шогъар ошагъан башгъа язивлар болмакълыгъы тарихи якъдан да, тюзлюк якъдан да арыв къыйыша эди. Арадан заман гетип, гѣзюме тийип гетди: орусча язылгъан шиша трафарет сав, къумукъгъасыны бир бучгъагъы сынгъан. Орусчасы сав къалгъандан сонг, къырындагъы къумукъгъасы неге сынгъан деп ойлашсам да, иш этип бирев де сындырмагъандыр деп, сынгъанны тайдырып, янгысын салар деп тураман – къайдагъы зат – тайдырып къойдулар.

Бирдагъы «увакъ-тюек» затны гьакъында ювугъум шаир Бадрутдин Магъамматов да, башгъалар да айтып да, оъзюм гѣрюп де айтайым: школаланы, музейлени кѣбюсюнде «Выпускники нашей школы», «Наши герои», «Наши спортсмены» деп ва башгъа шолай язивлар орусча язылгъан – къумукъгъа сѣзлер ёкъму?

Гьюрметли охувчуларыбыз, шо «увакъ-тюеклер» булан сизин инжитген бусам да ярай, багъышлап къоюгъуз, бирдагъы бирин эсгерип, тамамлайым: юртгъа гирип гелеген

ерде «Хошгелдигиз!» деп, чыгъагъан еринде «Яхшы ёл!» деген язывлар юрекге де арив тие, гёчюп гелегенлер бар буса да, шу юрт къумукъ юрт дегенни англата.

Къумукъ тил олай да, булай да узакъгъа бармай обълежек тил деп, демек ону сакъламакъны маънасы ёкъ деп сёйлейгенлер де ёлугъа. Тюз, «облежек». Тенгирибиз дюнъяны, савлай аламны шолай яратгъан, жаны бар затлар чы нечик де, жансыз тамлар-ташлар да «oble», бизге гъали ярыгъы гелеген юлдузланы да бирлери «облюп» битген, олар миллиард чакъырым арекде ерлешген, бизге буса ярыгъы гъали етишип тура.

Тилни гъакъында айтгъанда, къумукъ тил, сай, «oble тура» деген бош хабарны яйып, янгыз оъз къурсагъын ойлашып, гъакъыкъатда «эшек» («гъама» гъакъылын гёрсетип айланагъанлагъа Аتكъай агъав гъалиден кёп йылар алдын оьтесиз арив язгъан:

«Дагъыстанлы Дандамаев
Оьлген тиллени тирилте.
Дагъыстанлы бир Гъамаев
Сав тиллеге алгъам эте».

Аتكъайны «Тил уйретген тырнавуч» деген сатира шиърусун да кёплер биледир.

Украина булан Прибалтикада янгы къурулгъан пачалыкълар булан Россияны аралыкълары бузукълашгъангъа аслу себеплени бириси деп, шо пачалыкъларда орус тил къыйыкъсытыла экенлик деп негъакъ айтыламы?

Оъзюню миллетини тилине кёп халкъларда «ана тил» деп де негъакъ айтылмай. Аслу себеби, кюрчюсю – тилни гиччи яш инг башлап оъз анасындан уйренегенликдир. Тек бу сёз тагъымгъа бирдагъы башгъа кёшум маъна да бериледир: ана йимик аявлу, аркъатаявлу, сыйлы ва асил тил демекдир. Тилибиз ана булан тенглешдирилген сонг, ону булан янаша салынгъан сонг, ана тилни

гъайын этмейгенлеге, немкъорай къарайгъанлагъа, бир-бирде чи гъатта ону сан этмейгенлеге бакъдырып, кёп йылар алдын булай дёртлюк язгъан эдим:

«Атам-анам эрте-геч обълежек деп,
Оьлтюрмеге рази болар баланы гёрмегенмен.
Ана тилим эрте-геч обълежек деп,
Оьлтюрмеге рази болар балагъланы
гёрмегенмен».

Гъалиги вакътиде, айрокъда кёп яйылып барагъан «аврув» – айсенилик, немкъорайлыкъ, «магъа не тарыкълыкъ» ва шологъа ошайгъан адамны ичинден талайгъан башгъа талавлар. Бруно Ясенскийни терен гъакъыллы сёзлерин мунда эсиме гелди:

«Душманлардан къоркъма – олар этсе этежек лап уллу яманлыкъ – олар сени оьлтюрюп болар; ювукълардан къоркъма – олар этсе этежек лап уллу яманлыкъ – сени сатып болар; гъайсызлардан (равнодушных) къоркъ – олар оьлтюрмей, сатмай, тек олар пысып туруп, рази бола экенге дюнъяда намартлыкълар, оьлтюрювлер оьмюр сюре». Язывчу, озокъда, шо пикрусун генг умуми маънада айтгъан, тек ону сёзлери тилни масъаласына да къыйышмаймы?!

Гъар наслу да оъзюню халкъыны къысматына жаваплы. Бизин ата-бабаларыбыз бизге оьзден кюйде оъз халкъыбызны оър даражалы гъалын тапшуруп, аманат-васият этип гетген, биз де оланы герти варислери бусакъ, оланы аманатына гъалал бусакъ, оьсюп гелеген наслугъа олар йимик этмеге борчлубуз. Генг билим, терен гъакъыл якъдан аты айтылгъан адамларыбызны сёзлерин унутма ярамай: «Миллетни миллетлигин сакълайгъан гюч, къурал – миллетни тили» (З. Батырмурзаев); «Тюрк тиллени инг де асили биздедир» (А. Акаев).

Анадаш къумукъ тилибиз аз болса да, бир де азмаан болмагъан!

Агъарагъим СОЛТАНМУРАТОВ,
Дагъыстан пачалыкъ университетни дагъыстан
халкъларыны адабиятларыны кафедрасыны заведующийи,
филология илмуланы кандидаты, доцент

Алим, педагог ва насигъатчы

(филология илмуланы доктору, профессор Н. Х. Оьлмесовну 80 йыллыгына)

Анадаш къумукъ тилибизни ахтаргъан алимлерибиз аз тюзюл, амма оланы арасында филология илмуланы доктору, профессор Нурамат Хайруллаевич Оьлмесов айрыча ерни тутуп геле. Къайсы буса да бир алимни гъакъында сёз чыкыгъанда, кёбюсю гезиклерде ол лайыкълы болгъан илму атлар булан янаша огъар гъукуматны янындан берилген гъюрметли атлар да эсгерилмей къалмай. Шо ягъындан алгъанда, Н.Х. Оьлмесовну къысматы бираз тамаша: ол оьзюню къаныгъывлу къасты-гъаракаты булан, мангалай тери булан дегенлей бир башлап филология илмуланы кандидаты, доцент, сонг филология илмуланы доктору, профессор деген илму атлагъа ес болса да, огъар Россияны оьлчевюндеги чи нечик де, гъатта Республикабызны оьлчевюндеги гъюрметли ат да берилмеген. Гъакимпавлагъа бир тюрлю ёллар тапмасанг, олагъа ярамасанг, ялынмасанг, бизде шолай атланы алма яманокъ тынч тюзюлю барыбызгъа да белгили. Балики де, Нурамат Хайруллаевич бу тайпа айланышлагъа оьзюню заманын зая этмекни тийишли гёрмегендир. Бу масъала – айрыча лакъырны масъаласы, шону гъалиге къоюп туруп, биз алимни яшавлукъ ва илму яратывчулукъ ёлун гёзден гечиривге гиришейик.

Н.Х. Оьлмесов Буйнакски районну Ишарты юртунда 1937-нчи йылны март айыны 11-нде муаллим болуп, сонг ёлбашчы къуллукъларда да ишлеген Хайрулланы агълюсюнде

тувгъан. 1957-нчи йылда Биринчи Буйнакски педагогика училищени охуп битдирген сонг, ол ата юртундагъы етти йыллыкъ школада башлапгъы класланы ва физкультура дарсланы муаллими болуп ишлей. 1963-нчы йылда Нурамат Хайруллаевич Дагъыстан пачалыкъ университетни филология факультетини орус-дагъыстан бёлгюндеги охувун къызыл диплом булан таммай. Сонг университет яш муаллимни Тёбен Жюнгютейдеги орта школагъа къумукъ ва орус тиллени, адабиятланы муаллими гысапда ишлеме бакъдыра. 1968-нчи йылда ол муаллимлени касбусун камиллешдиреген Дагъыстан институтунда (гъалиги билим беривню оьсдюрювюню Дагъыстан институту) башлапгъы класланы кабинетини методисти болуп чалыша. 1967–76-нчы йылларда Ишарты орта школада къумукъ ва орус тиллени, адабиятланы муаллими, директорну тарбия ишлеге къарайгъан орунбасары, школаны директору болуп ишлей. 1976-нчы йылда Н.Х. Оьлмесов Дагъыстан пачалыкъ университетни дагъыстан тиллерини кафедрасына къумукъ тилден дарс берме чакъырыла.

1981-нчи йылда Нурамат Хайруллаевич, Уфа шагъардагъы Башгъырт пачалыкъ университетинде «Борагъан сёйлев ва ону къумукъ тилни оьзге диалектлери булангъы аралыгъы» деген темагъа багъышлангъан кандидатлыкъ диссертациясын якълап, фи-

логия илмуланы кандидаты деген илму атгъа, 1996-нчы йылда буса Къазан пачалыкъ университетинде «Къумукъ тилни диалект системасын тенгleshдириw-тарихи ахтарыw. Фонетика. Морфонология» деген темагъа багъышлангъан докторлукъ диссертациясын устьюнлю кюйде якълап, филология илмуланы доктору деген илму атгъа ес бола.

Университетде ишлейген йылланы ичинде Нурамат Хайруллаевич къумукъ тилни практикалы курсундан, гъалиги къумукъ тилден, къумукъ тилни школада юрютювюню къайдаларындан (методикасындан), къумукъ тилни тарихинден, стилистикасындан, диалектологиясындан, тюрк тиллени тенгleshдириw грамматикасындан, тюркологиягъа гиришивден аслу курсланы ва «Орус ва къумукъ тиллени янаша салыв грамматикасы», «Къумукъ тилни морфонологиясы», «Къумукъ тилни диалект системасыны тенгleshдириw-тарихи фонетикасы», «Къумукъ тилни ономастикасы», «Къумукъ авуз тилни синтаксиси» деген спецкурслардан лекциялар охуй, студентлени курслукъ ва дипломлукъ ишлерине, аспирантланы диссертацияларына ва шолай да студентлени диалектология ва педагогика практикаларына ёлбашчылыкъ эте. Шо дарсланы ва практикаланы гъарисине гёре ишлик программалар да гъазирлеп чыгъара. Алимни илму ёлбашчылыгъыны тубюнде къумукъ тилни тюрлю-тюрлю масъалаларына багъышлангъан дёрт кандидатлыкъ диссертация да устьюнлю кюйде якълангъан.

Н.Х. Оьлмесов – сегиз илму китапны (монографияны) автору: «Къумукъ ва орус тиллени янаша салыв грамматикасы. Фонетика. Ат. Орунча», «Къумукъ тилни фонетикасы (созукъланы системасы)», «Къумукъ тилни морфонологиясы», «Борагъан сёйлев ва ону къумукъ тилни диалектлерини системасындагъы ери», «Къумукъ тилни диалект системасын тенгleshдириw-тарихи ахтарыw. Фонетика.

Морфонология», «Къумукъ ва орус тиллени янаша салыв грамматикасы. Фонетика. Морфонология». Ондан къайры да, ол тюрлю-тюрлю йылларда Дагъыстанда, тюрк халкълар яшайгъан республикаларда басма этилип чыкыгъан илму жыйымлагъа гирген 100-ден де артыкъ илму макъланы, тезислени автору да дюр. Алим Магъачкъалада, Къазанда, Уфада, Новосибирскиде, Нукузда, Грозныйда, Ташкентде, Нижний Новгородда, Бишкекде, Алма-Атада, Ашхабатда, Майкопда оьтгерилген ерли, уьлкени, дюнъяны оьлчевюндеги илму конференцияларда къумукъ тилни тюрлю-тюрлю масъалаларына багъышлангъан илму докладлар этип сёйлеген. Н.Х. Оьлмесов къумукъ тил булан байлавлу чыкыгъан бир нече жыйымлагъа рецензиялар язгъан, редакторлукъ этген, кандидатлакъ ва докторлукъ диссертациялагъа оппонент гъисапда ортакъчылыкъ этген.

Нурамат Хайруллаевич къумукъ тилден орта школалар учунгъу охутув программаланы, китапланы, методика пособиелени гъазирлевде де кёп иш этген. Ол 2-нчи, 3-нчу, 4-нчу класлар учунгъу охутув китаплагъа гёре язылгъан уьч методика ишни, дёрт охутув китапны башлапгъы ва оьрдеги класланы охувчулары учунгъу диктантланы эки жыйымыны автору; шолар гъариси бир нече керенлер къайтып басмадан чыкыгъан. Бай сынаву ва бажарывлугъу булангъы педагог ва методист гъисапда, Н.Х. Оьлмесов даим школалар булангъы тыгъыс байлавлугъун юрютюп тургъан: башлапгъы ва оьрдеги класларда къумукъ тилден дарс береген муаллимлени дарсларына юрюп, олагъа методика якъдан кёмек этген, оьзю де уьлгю гъисапда къумукъ тилден оьтесиз къужурлу дарслар юрютген, къумукъ тилни школада юрютювюню (методикасыны) тюрлю-тюрлю масъалаларына багъышлангъан илму конференцияларда ортакъчылыкъ этген, Билим беривню оьсдюрювюню Дагъыстан институ-

туна касбусун камиллешдирме гелген муаллимлени алдына чыгып сѣйлеген.

2003-нчю йылда Н.Х. Оьлмесовну сиптечилиги ва гъаракаты булан оьзю ишлейген Дагъыстан пачалыкъ университетде тюрк тиллени кафедрасы ачыла; 2009-нчу йыл болгъунча ол шо кафедратга ёлбашчылыкъ этип чалыша. Кафедрага ёлбашчылыкъ этеген йылларында Нураммат Хайруллаевич къумукъланы оьзге тюрк тилли халкълар булангъы илму аралыкъларын беклешдирмекни, республикабызда яшайгъан къумукъ, ногъай ва азербайжан халкъланы ана тиллерден касбучуларын гъазирлевде къаныгъывлу кюйде гъайын этип иш гѣре. Бир вакътиде бек бай педагогика ва методика сынаву булангъы Н.Х. Оьлмесовгъа кѣп йылланы узагъында оьзю ишлеп турагъан факультетдеги методика комиссиягъа ёлбашчылыкъ этилмек де тапшурула. Шо жаваплы ишин юрте туруп, ол факультетдеги дарс беривчюлени арасында алдынлы, янгы дарс юрютюв къайдаланы яйында, яш дарс беривчюлеге педагогика, методика кѣмекни болдурувда шайлы къошумун эте.

Нураммат Хайруллаевични университетдеги студентлер булан ишлейген къайдасы гъакъында айрыча айтма тюше. Педагогну гъаракатыны бу янын мен – бу макъаланы автору – биревлерден англап-эшитип тюгюл, ону алдында беш йыл охугъан студент гъисапда билемен. Нураммат Хайруллаевич оьзюне хас болгъан дарс юрютюв къайдалары (методикасы) булангъы педагог эди. Ол студентлени тилин оьсдюрювге, сѣз байлыгъын артдыривгъа айрокъда кѣп тергев бакъдыра эди. Ачыкъ этип айтгъанда, гъар студентни ону лекцияларын язагъан тептерлери булан янаша хас тептерлери де бола эди. Шо тептерлеге Нураммат Хайруллаевич студентлеге оьзлер яшайгъан юртлардагъы ерлени атларын, адамлагъа, жанжанываргъа тагъылагъан атланы, оьсюмлюклени атларын ва тилибизни шолай оьзге къатлавларындан сѣзлени жыйдыра эди. Биринчи курсда башланагъан шо иш охувубуз

тамамланагъан бешинчи курсну ахырына таба шайлы оьлчевдеги тептерлеге айланып къала эди. Шо тептерлеге жыйылгъан материаллар ахырда да студентлени илму ишлеринде (курслукъ ва дипломлукъ), аспирантланы кандидатлыкъ диссертацияларында пайдаландырыла эди.

Н.Х. Оьлмесовну илму гъаракаты янгыз къумукъ тилни дазулары булан тамамланып къалмагъан. Ол къумукъ язивчуларыбызны асарларыны тили, поэтикасы булан байлавлу бир нече илму макъалалар да язгъан, шоланы бирлери газетлерибизни, журналларыбызны бетлеринде чыкыгъан. 2010-нчу йылда алимни «Къумукъ язивчуланы тили ва поэтикасы» деген китабы басмадан чыгъа. Эсгерилген китабында алим тюрлю-тюрлю девюрлерде чалышгъан 14 къумукъ язивчуну (Аяв Акавовну, Ибрагъим Керимовну, Зарипат Атаеваны, Микаил Абуковну, Акъай Акъаевни, Патимат Абуковованы, Салав Алиевни, Магъаммат Атабаевни, Абзайдин Гъамитовну, Агъмат Жацаевни, Бадрутдин Магъамматовну, Шейит-Ханум Алишеваны, Супиянат Мамаеваны, Альпийат Закавованы) яратывчулукъларыны, айры-айры асарларыны чеберлик аламатларына, тилине, сѣз байлыгъына, диалект аламатларына ва оьзге масъалаларына къыймат берип сѣйлей. Алим бу илму ишинде эсгерилген язивчуланы гъарисине хас болгъан аламатларын гѣзден гечиргенден къайры да, анадаш къумукъ тилибизни оьсюв ёлу, гъалиги девюрю булан байлавлу кѣп-кѣп умуми масъалаланы да къуршап сѣйлеп бажаргъан.

Нураммат Хайруллаевични илму ёлунда гѣз алгъа тутгъан дагъы да кѣп асил умутлары, хыяллары бар эди, амма бир гесек алда – 2014-нчю йылда ол арабыздан гетди, герти дюньягъа гѣчдю. Алим, педагог, насигъатчы, филология илмуланы доктору, профессор Н.Х. Оьлмесов къумукъ, тюркология илму тармакъларына шайлы къошумун этгенликге, илму ёлунда хас гъыз къоюп гетгенликге шеклик ёкъ.

Сунуяханым БИЙБОЛАТОВА,
Кёстек, ана тил ва адабият
дарсланы муаллими.

Аналардан гелген бизге айбат тил

– деген Анвар Гъажиев оъзюню ана тили къумукъ тилни гъакъында. Барлакъ оту тюзюл, балжибин жыйгъан бал оъзю де ана тилинг болмаса, татыву болар деп эсима гелмей.

Бизин ана тилибизни башгъа дагъыстан тиллерден айырагъан белгилери бар: биринчиси, ону уйренме тынчлыгъы; экинчиси, бу тил тюрк тамурлу тиллерден экенге кёп тиллеге ошайгъанлыгъы. Эки де белги бир-бирине тыгъыс байлангъан. Тюрк тилден гелген тамур сёзлер кёбюсю тиллени ичинде де къолланагъанлыкъ, кёбюсю ерлени, сувланы ва башгъа объектлени къумукъ (тюрк) тамурлары барлыкъ – булар бары да къумукъ тилни бизин якъларда халкъ арада инг де абуру барына шагъатлыкъ эте.

Къумукъ тилни булай имканлыкъларын яхшы билеген Биринчи Николай пача 1829-нчу йылда чыкъгъан оъзюню указында Новочеркасскидеги, Ставропольдагъы гимназияларда, Моздокдагъы, Георгиевскидеги, Къызлардагъы уезд училищелерде къумукъ тилден дарслар болсун деп буюргъан. Тбилиси ва Аштархан шагъарланы охув ожакъларында буса къумукъ дарслар дагъы да алда юрюлме башлагъаны белгили. Биринчи Николай пачаны къумукъ тилге булай агъамият бермеклиги – къумукъ тил Темиркъазыкъ Кавказны кёбюсю халкъларына англашылагъанлыгъы болгъан. Пачаны башында орус политиканы халкъ арагъа шу тилде яймагъа тынч деген ой болгъан.

1848-нчи йылда Тимофей Никитыч Ма

каровну «Татарская грамматика кавказского наречия» деген китабы чыгъа. Бу китап къумукъ тилни айланасында кёп тюрлю ойланы тувдургъан китап. Оъзю орус буса да, Новочеркасскидеги гимназияда 8 йылны узагъында къумукъ тилден дарслар берип тургъан (1851 – 1858) Макаров къумукъланы гъакъында булай яза: «Татар (тюрк) тиллерде сёйлейген къавумланы арасында къумукълар, тилини токъташгъанлыгъы ва дуруслугъу якъдан да, европа цивилизациясына ювукълугъу якъдан да барындан да артыкъ кепиме гелди. Кавказдагъы асгерибиз токътагъан бойну сол къанатында яшайгъан бары да къавумлар къумукъ тилде сёйлейгенликни айрыча эсгермеге сюемен».

19-нчу асруну биринчи яртысындан тутуп къумукъ тилге онча агъамият берилип гелсе де, бизин девюрюбюзде гъал бюсбютюнлей алышынгъан десем ялгъан болмас бугъай. Шогъар талчыгъып мен бир нече йыллар алда шулай шиъру да язгъанман:

**Ана тилим, теренинге чомулуп,
Тарихингни ахтармагъа сюемен.
Къумукъ деген нечев русгъа айланып
Барагъангъа ичим янып, гюемен.**

**Къумукъ тилни къорумагъа герекли
Яшынг, уллунг якъ-якълагъа чачыла.
Ер юзюнден сен ёкъ болуп къалар деп,
Нече гечем, гюнюм гете талчыгъа.**

**Шагъарлагъа гёчсе, сени сан этмей,
Рус, ингилис, немис тиллер сайлана.**

Ана тилин аямагъа гереклер

Тыш уьлкелер тиллерине байлана.

Къумукъ тилде кемий бара дарслар да,

Ондан эсе ингилис тил къолай деп.

Дюнъя шаргъа болажакъ дей шо тил ес,

Къайда барсанг, ингилисче англай деп.

Унуталар къумукъ тил де бир заман

Халкъ арада ортакъ тили болгъанны.

Аресейни башын тутгъан пачалар

Къумукъ тилде нече кагъыз алгъанны.

Унуталар Кавказ элде охувлар

Къумукъ тилде юрюлгенин бир заман.

Къайтармагъа кюй буса эди гене де

Шо гюнлени Къумугъума, гъай аман.

Тек мени бир затгъа инанывум артса тюгюл, кемимей: о да – ана тилин гертиден сюегенлер кемимейгени. Къумукъ тилде чыгъагъан «Ёлдаш» ва гъар районну ерли газетлерин, «Тангчолпан» журналны, «Дагъыстанлы къатынны» халкъ бек сююп охуй.

Мен гетген йыл бир нече гюнлер Магъачкъалада болдум. Къардашларымны «Ёлдаш» газетни гёзлейген кюю, ону алгъанда юзлери яшгъарып гетгени; эр де, къатын да биринден бири тартып газетни охугъаны бек кепиме гелди. Охув булан бир аралыгъы ёкъ булар, шу кюйде гъаман да газетни аявлу къонакъ йимик къаршылаймы экен деп шеклик этип:

– Тайбат, газетге гъар заман языламысыз, охуймусуз? – деп сорадым.

– Жаным (ат яшырып магъа такъгъан аты), бириси йыл Гиччи амайынг заманында газетге язылмай къалып, газетни язылгъанлардан алып охуп тургъанбыз. Дагъы чы о хатаны къайдан этейик хари, – дей.

Обзлер газетлени нечик сююп охуйгъанын исбат этме:

– Къара, жаным, сени макъалаларынг булангъылары, танышланы гъакъында языл-

гъанлары, муна, алып жыйып, къайтып-къайтып охуйбуз... Гиччи амайынгдан да бек мен Кёстекге къайтмагъа сюемен. Къумукъ тилни, къумукъ тилде сёйлейгенлени сагъынаман. Ким олтуруп тынглар эди жавгъар йимик тёгюлеген тилибизге деп эсиме геле. Айып этме, мунда да ювукъда къумукълар бар, аралыкъларыбыз арив, сёйлеме де сёйлейбиз. Тек... тоюп болмайман. Жаным, сени булан гечелени юхламай сёйлейген лакъырларыбыз къулагъыма чалынып гете, – дей.

– Тайбат, яшлар да сизин йимик сюеми газетлени, журналланы, уйде яшлагъа къумукъча сёйлеймисиз? – деп сораيمان.

– Волллагъ, жаным, гертисин айтсам, уйде чи сёйлей эдик. Амма уйден тышда къайда сёйлесинлер!? Садикде орус тил, школада орус тил. Майминатым чы къумукъ дарсларын арив биле, тек Ислам чы орусча кёп сёйлей, – деп кюстюне.

Сонг бети ярыкъланып:

– Билемисен, жаным, Ирайгъанатны уланы (бу къызыны уланын айта), къумукъ шиъру охуп, конкурсда биринчи ерни алды. Сени китабынгдан шиъру уйретген эдик, ананы гъакъында, – дей.

Тилни сюегенлер шагъарда яшайгъан къумукъланы арасында да аз тюгюл. Тек артдагъы йылланы политикасы негер бакъдырылгъан буса да, ана тилни гертилей де оьрге салагъанны гъайында тюгюл.

Эки йыл алда тогъузунчу класларда ана тилден яшлар экзамен бере эди. Гетген охув йылда эки класым бар экзамен берме герекли. Уьстюне тюшюп, охув йылны башындан билетлеге гёре де, компьютерден тестлеге гёре де яшларымны экзаменге онгараман. Завучну, башгъа муаллимлени чакъырып, яшланы арив ишлейгенинден сююндюремен. Район ва республика олимпиадаларда биринчи ерлер алгъанындан сююнюп не этегенимни билмеймен. (Тогъунчу класдан Бек-

мурзаева Марзият адабиятдан республикада биринчи ерни алды, ана тилден Хожаева Зарема районда биринчи ерни алды). Бираздан завуч чакъырып:

– Билемисиз, Супуяханым Гьасановна, къумукъ тилден, тарих ва ингилис дарслардан экзаменлер тайгъан. Бары гючню янгыз орус тилге ва математикагъа салма герек, – дей.

Яхшы, мен чи ону англайым, яшлагъа нечик англатма герек тилибиз биревге де тарыкъ тюгюл экенни?! Эгер тарыкъ буса, къайда, бу йыл да ёкъ чу ана тилде тогъузунчуда экзамен.

Бир затны тюзлейбиз деп, яшланы ана тилине бакъгъан сюювюне шулай тогъас салма ярайгъан затмы? Мен къоркъагъан зат, онунчугъа гелгенде шо яшлар ана тилин сан этмес деп талчыгъа эдим. Шюкюр Тенгириме, яшлар тилни ва адабиятны дагъыдан да бек суйсе тюгюл, кем суймей.

Бир гюн онунчу класны дарсына гелген завуч (о оъзю – биолог), дарсдан чыкъгъанда булай деди (о айтгъан кюйде, орусча береман сёзлерин):

– Супуяханым Гасановна, я Вам завидую белой завистью. Как дети хорошо знают родную литературу, знают историю каждого произведения, связывают проходимый материал с другими предметами. Просто завидно. И я стараюсь, вон из кожи лезу, но нет, у меня так не получается, – деп кюстюндю.

Ана тилин суйдюрюп болмасам, ону теренине яшланы тюшюндюрюп болмасам, менден не муаллим болсун, къаст этемен. Амма шу кюйде йылдан-йыл «бары да атылагъан тюбек ана тилге атылса», мен де мени йимик юзлер булангъы ана тилинден оър даражада дарс береген муаллимлер де не этип болажакъ?

Ана тилибиз бизин Аллагъ берген байлыгъыбыз. Оъзюбюзню къазангъан малыбызгъа бирев ес болма суйсе, эпсиз къайрат-

лы кюйде давлашабыз, амма тилибизни къолубуздан чыгъарып алма турагъанны гёрюп къайнашагъанлар аз.

**Артсыз-алсыз акъубалар къопса да,
Ана тилим булан амал этермен.
Анам берген ана тилим сав чакъы,
Абдырап, мен акъ байракъны гётермен,**

– дей Агъмат Жачаев оъзюню «Ана тил» деген шиърусунда. Бизге, «къумукъ тилин анасындай сюеген» къумукъ халкъгъа, гертилей де, «абдырап, акъ байракъны гётерме» тюшмей. Биз тилибиз булан оъктем болуп, ону жавгъар сёзлеринден пайдаланып, инжини торлайгъандай сатырлагъа тизип, дуа охуйгъандай ангындан сююнюп турмагъа герекбиз.

Йигирма биринчи чилледе (февральда) – бизин сыйлы байрамыбыз. Ана тиллени Гюню. Къой гъар йыл шо байрамны биз гертиден де тилибизни гъайын этип къаршылайыкъ. Ону абурун-сыйын янгыз кычырыкълы сёзлер булан тюгюл, герти кюйде уъстюне тюшюп: школада дарсланы ана тилерден кемитмейген кюйде; садиклерде де бир тилде сёйлейген яшланы ана тилинде сёйлемеге имканлыгъы болардай шартлар къуруп; ЕГЭ-лени бирин ана тилден берердей, гючю чатагъанлар къарап, къаршылайыкъ. Бизин гележегибиз – яшлар. Бизин девюрню адамлары оьлгенде, ана тилибиз оьлеген кюй болмасын!

Аявлу къумукъ халкъым! Тюрк тамурлары бай тилибизни тамуру къурумасын, чечекли талаланы гюллерини, халталарыны, къалын агъачлыкъланы тереклерини атларын къумукъ оъз тилинде сююп къоллайгъан кюйде гъаллар гелсин. Тил аздыргъанлардан болмайыкъ, ону бай этме гъарибиз оъз гючюбюз булан чалышайыкъ.

Казим КАЗИМОВ,

«Халкъны сеси» деген Буйнакски район
газетни редактору, муаллим, Капиркѳумукъ

Тил тизгинибизни бекден тутайыкъ

Тюнегюн-бирисигюн ярыкъ дюньгъа яралып, бугюн оьсюп-торайып гелеген яш уланлагъа, къызлагъа ана тилибизни сют татывун тамдырып да, сюювюн сингдирип де болагъан башлап ата-аналар, сонг муаллимлер болуп токътай. Эсли наслулар аявлап жыйып, юрютуп, сакълап, оьсдюрюп бизге тапшургъан сыйлы тил савгъатны тас этип къоймакъдан уллу гюнагъ болмас. О бизин ругъ байлыгъыбыз да, жан азыгъыбыз да дюр.

Бугюнлерде гѳрюп турагъаныбыз йимик, кѳбюсю шагъар ва юрт агълюлерде ата-аналар чы нечик де, оланы гиччи-уллу авлетлери де бир-бири булан янгыз орус тилде тюгюл сѳйлемейлер. Бир тайпалар чы, ана кѳумукъ тил бизге уьйден, орамдан къыргъа абат басгъандокъ да герекли кѳурал тюгюл деп, алданокъ сан да этмейли сѳйлеп де юрюю.

Бизин республикада эки тюрлю миллетни вакиллери кѳошулуп уьй-ожакъ кѳургъан агълюлер де аз тюгюл. Кѳбюсю шолай агълюлерде орус тил аслу гъакълашыв кѳурал болуп да токътай.

Ана тилни теренден яшлагъа уьйретивню, оланы юреклерине, къанына сингдиривню аслу борчу муаллимлени бойнунда къала.

Муаллим оьсюню дарсларын болгъан чакъы кѳужурлу, таъсирли этип кѳурмагъа, ачыкъ англашылагъан тил булан юрютмеге, гъар охувчуну гъакъылын-оюн кѳуршап ба-

жармаса болмай. Дарс англатаман деп айтып, хабарлап, охутуп, яздырып чыкъгъандан гъеч асув болмай. Яшланы гъарисине оьзтѳрече янашып, бирине чебер охутуп, башгъасын доскада яздырып, уьчюнчюсюне гѳнгюнден айтдырып, сав класны тергевюн кѳуршама тюше. Дарсны ичинде оьзю ойлашып чыгъаргъан, яда алдан берли кѳолла-нагъан оюнланы, тамаша уьчешивлени, че

чеген ѳммакъланы, айтывланы, такъмакъланы, суратланы болгъан чакъы кѳп кѳолласа пайдалы. Бу иште жагъ кюйде ортакъчылыкъ этеген охувчуланы да шабагъатлай турма тюше.

Класдан тышда оьтгерилеген охув-тарбиялав чаралар, бир темагъа байлавлу ачыкъ дарслар, табиатгъа сапарлар, тарихи ерлеге барыв, театр, саният ишлеге кѳуршалыв ана тилни яшланы оюна-юрегине сингдиривню оьзеги йимик затлар.

Гезикли дарсны аслу мурадын гѳз алгъа тутуп, ону оюн къайдада таъсирли ва кѳужурлу оьтгермекни терен маънасы бар.

Ана тилибизни инжи-жавгъар сѳзлери, айтывлар, аталар сѳзлери, сарынлар-такъмакълар-йырлар, хабарлар-ѳммакълар яшланы янында кѳп такрарлана турса, эсинде де къалыр, бютюн яшавуна да уьлгю болур. Яшланы алдында муаллим оьзю гѳнгюнден чыгъарагъан яда эсинде сакълагъан болуп эски игитлик йырланы, эдепни, намусну, къылыкъны гъакъындагъы сатырланы та-

кранлап, яшлагъа да уйрете турса пайдалы. Чакъ-чакъда яшланы ана тилинде там газет чыгъарып ишге къуршама, ойлашып хабар яздырма да герек.

Школаларда предметлени гезигине тергев берсенг, ана тил дарслар аслу гьалда ахырынчы салынагъанын гёрежексен. Шолай болма герекмей. Неге десегиз, яшлар башлапгъы дёрт дарсдан моюп-къавшалып чыгъа, муаллим не айтагъанны да англамай къалма бола. Програмада о дарслагъа булай да гьатдан озуп аз сагъатлар гёрсетилген. Ана тилни «Заманда бир-чакъ-чакъда дегенлей» аз эшитеген охувчулардан дагъы не билimler къаравуллама болабыз дагъы?

Кимлер не деп айта турса да, биз, къумукълар оьз ана тилибизни сакълап, миллет гьисапда оьр болма сюе бусакъ – бу оьрчген, къан булан къатышгъан, жан булан бирикген масъалагъа енгил, уьстденсув, бир болса да, болмаса да ярайгъан затгъа йимик немкъорай, пешемей къарамагъа ва янашмагъа

герекмейбиз. Тилин тас этген миллетден не миллет бола?

Тилни теренден билмек учун буса гъар агълуде, ожакъда инг алда сёйлевге, тарбия беривге, къылыкъ уйретивге, милли хасиятланы, адатланы, мердешлени тюз юрютювге тергев бакъдырылса онглудур. Бир сёз булан англатсакъ, тарбиялав болма тюше.

Минг йыллар алдан берли чарлана-кюйлене-топлана гелген сютдей акъ, балшербетдей татли, анадай аявлу, атадай къайратлы тилибизни бугюн тас этсек, гележегибизге не бет булан къарарбыз?

Бизин къумукъ – Ана тилибизни байлыгъын, теренлигин, генглигин, уллулугъун гъали буссагъатда да кёбюсю алимлер де ачып-чечип битмеген. Гелигиз, яшлар, муаллимлер ва мен къумукъман деген гъар адам бир болуп, тилибизни хадирын билейик, огъар гъюрмет булан янашайыкъ, ону сигърулу сырларын сав дюньягъа ачайыкълар.

Сочинениелени уьстюнде ишлев (къысгъа методика гёрсетивлер)

Сочинениелер – школада ана тил ва адабият дарсларда къолланагъан яратывчулукъ ишлени арасында лап да агъамиятлысы. Олар изложениелер булан тенгleshдиргенде артыкъ даражада озъбашына этилеген яратывчулукъ иш гысаплана. Охувчулар, сочинениеге гъазирлене туруп, озълер уьстюнде ишлежек материалны гъакъында гъаракат этип ойлаша: нени язажакъны, къайсы сёзлени къоллажакъны, нечик жумлалар къуражакъны, къайсы грамматика къайдаланы къоллажакъны белгилей. Сочинениени уьстюнде ишлев яшлагъа яшавну, гъакъыкъатны озътёрече гёрмеге, озълени ич яшавун сезмеге кёмек эте. Шону кёп уллу тарбиялав маънасы бар.

Программагъа гёре гъар класда шулай сочинениелер оьтгериле.

5-нчи клас: сюжет суратлагъа гёре, айлана якъдан хабар сочинение,

айры-айры предметлени, гъайванланы, къушланы суратлав сочинениелер;

6-нчы клас: озъю гёргенни, эшитгенни гъакъында хабар сочинение,

суратлагъа гёре пейзажны суратлав сочинение; охулгъан асаргъа, айлана якъдагъы гъакъыкъатны гъакъында, яшав хабарлагъа гёре ойлав (пикир этив) сочинение;

7-нчи клас: башы яда ахыры сюжетни кюрчюсюнде берилген хабар сочинение; озъ тергевлерине гёре адамны уьст гёрюнюшюн суратлав сочинение; юрт ягъаны, юртну гёрюнюшюн шагъарны гёрюнюшю булан тенгleshдирив суратлав сочинение; къайсы буса да бир ишни суратлав сочинение.

Бу сочинениелени кёбюсю эссе жанргъа гире.

Эсгерилген журналы сочинениелер, бироз теренleshдирилип, 8-9, 10-11 класларда да юрюле, амма бу класларда аслу гъалда чебер асарланы охув булан байлавлу сочинениеге аслу агъамият бериле: баш ва экинчи даражалы игитлени келпетлев, асил, къоччакъ ва осал, абурсуз игитлени тенгleshдирив сочинениелер, авторну ич яшавун суратлав, асарны идея – тематикасы булан байлавлу сочинениелер ва ш. б. Шо себепден сочинениелер – школада ана тил ва адабият дарсларда къолланагъан яратывчулукъ ишлени арасында лап да аслуларындан бириси болуп токътай.

Сочинениелер не муратда этилегенине гёре уьйретив ва тергев, ерине гёре класдагъы ва уьйдеги деп бёлуне. Муаллим, класдагъы яшланы билимлерин, бажарывлукъларын гёзалгъа тутуп, не заман, нечик ва нече сочинение оьтгерме герекни озъю токъташдыра (йылда бир класда санаву дёртден кем болмайгъан кюйде; класда язмакъ учун заманы – 15 минутдан 2 сагъатгъа ерли).

Сочинениеге материаллар болуп яшланы озъ сынавлары, айлана яшавгъа къаравлары, киноланы, охугъан китапланы хабарлары болмагъа бола. Шу ягъындан алгъанда сочинениелер хабарына гёре уьч бёлюкге бёлуне:

1) озъ тергевлерини кюрчюсюнде;

2) суратгъа гёре;

3) чебер яда фольклор асарны охув булан байлавлу.

9-11 класларда охувчулар озълени гележек касбусун тангламагъа башлай. Бу ишде олагъа муаллимлер, ата-аналар, уллулар кёмек этмеге герек. Къумукъ тилни сюегенлер, гележекде озъюню яшавун тилни ва адабиятны

уыйренинге багъышлама сюеген охувчулар булан айрыча ишлер юрюлмеге герек. Яшлагъа къумукъ тилни бай сёзлюгюн англатмакъ, оланы тилинде тийишли сёзлени, сёз тагъымланы, айтывланы, аталар сёзлерин маънасына гёре, стиль якъдан тюз къолламагъа уыйретмек, демек байлавлу авуз ва языв тилин, сёйлевюн оьсдюремек муаллимни алдында токътагъан лап аслу масъалалардан бола. Бу класларда да, тюпдеги класларда йимик, тил мердешлеге уыйретив давам этиле.

Охувчуланы таъсирли, тюз къурулгъан бай тилин болдурувда тилде ёлугъагъан хаталаны алдын алыв ва оланы уьстюнде ишлев де агъамиятлы ерни тута. Хаталаны шулай бёлюкlege бёлмеге ярай: 1) орфоэпия (авазланы, сёзлени тюз охув къайдалары; мунда диалектлени таъсирлиги кёп); 2) лексика ва фразеология (бирикген сёз тагъымлар); 3) грамматика – стиль якъдан (морфология ва синтаксис) – бу масъалалар айрыча чечилме тарыкъ.

9–11-нчи класларда

сочинениелени уьлгюлю темалары

(гъар теманы гиччи темалагъа бёлме де ярай):

1. «Азиз халкъым, асил халкъым».
2. «Солтанмут къагъруман ким болгъан?»
3. «Сен бугюнгу яшавну нечик англайсан?»
4. «Айгъазини намуслары ва гъалиги намуслар».
5. «Къумукъ адабиятда биринчи повестлер. Оланы аслу маънасы».
6. «Къумукъ адабиятда дагну темасы».
7. «Къазакъ десе, таллыкъда тав гёремен...».
8. «Мени кёп сюеген шаирим».
9. «Табиатда алышынывлар».
10. «Мен йылны къайсы замананын сюемен» ва башгъалары.

Табиатны суратлав сочинениелени йылны мекенли заманында, ону аслу аламатларын гёрюп, гъис этип болагъанда язса яхшы.

Уьлгю гъисапда «Къыш» деген темагъа умуми кюйде, чебер асарлагъа да таянып язылгъан суратлав сочинениени беребиз.

Къыш.

Гюзню арты булан бизге етишип къыш геле. Къыш йылны дёрт заманыны бириси. О уьч ай узатыла буса да, тарыкъ-геречи кёп экенгеболмагъа ярай, сав йыл чакъы гёрюне. Къыш айлар сувукъ, къарлы, боранлы ва елли бола:

*Чакъны сувукъ заманы,
Бизге къыш гелген етип:
Боран борай, къар ява,
Гьюнерлерин гёрсетип.*

Къышны къыйынлыгъын, тарыгъы кёп экенни тюз англап, адамлар огъар эртерек гъазирлене. Олар къышгъа яшавлукъ учун ашамлыкъ, газ ёкъ ерлерде агъач, кёмюр, исси опуракъ, аякъгийим, гъайванлар учун бичен жыйып онгара.

«Къышны тарыгъы къыркъ тюрю бола», – деп негъакъ айтмагъан:

*Язбаш, яй женнет йимик,
Гёзел гюзню, ярыгъы...
Къыш буса узакъ тие,
Ажайып кёп тарыгъы.*

Къышны яхшы янлары да кёп бар. О адамлар учун да, табиат учун да, оьсюмлюклер учун да бек пайдалы. Къыш гъаваны тазалай, адамны савлугъун яхшылашдыра, оьсюмлюклер учун дымлыкъны сакълай.

«Къыш къарлы буса, гюз тюшюмлю бола», гелимли бола. Шо саялы да къарны пайдасы оьсюмлюклер учун янгурлардан эсе кем тюгюл:

*Къышда енгил гийинсе,
Адам уьшюме бола.
Эгер къыш къарлы буса,
Гюз де тюшюмлю бола.*

*Эгер къыш къарлы буса,
Топуракъ тура бавукъ.
Къыш хас къышылыгъын этсе,
Мекенли бола савлукъ.*

Къышны айрокъда яшлар кѣп сююп къаравуллай ва къуванчлыкъда къаршылай. Неге тюгюл, олар чана, коньки чаба, бузда сырғалай, хоккей ойнай, къар булан атыша, къар къурчакъ эте, Сувукъмурзаны къардан ясай:

*Яшлар къышдан сююне,
Олар исси гийине.
Къарангы болгъанда да
Къайтма сюймей уьюне.*

Къышда къар явагъан кюйге къарап, тамаша боласан. Акъ къар, акъ гюмелеклер йимик болуп учуп, топуракъгъа, тереклеге, орамларда юрюп барагъан адамланы башларына, чачларына, гъатта къашларына ва кирпичклерине къона. Эртен чакъ, авлакъгъа чыгъып, тергев этсенг, янгы явгъан къар акъ шаршав япгъан йимик гѣрюне. Къарны уьстюнде гъар тюрлю жанланы, къыр гъайванланы аякъ гъызларын гѣрмеге боласан. Олар бир-бирине ошамай. Аякъ гъызланы бир-биринден айрокъда гъавчулар яхшы айырып бола.

Гертiley де, къыш табиятны бютюнлей, художник этген суратны йимик алышлыра:

*Сувукъ къыш гелген къарлы
Тавну, тюзню тѣрюне.
Терекни бутакълары
Сомалакъдай гѣрюне.*

*Бузлагъан тереклерде
Гъар тюрлю оювлар бар.
Къыш этген суратларда
Орманлар, аювлар бар.*

Буса да къышны гѣзеллигин белгили орус шаирлер А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, А.Н. Некрасов, И.Ф. Тютчев ва башгъалары кѣп уста ва инче чеберлик булан суратлагъан.

Дагъыстанлы шаирлер, шоланы арасында къумукъ шаирлер де, къышны аламатларын тергевсюз къоймагъан: Аتكъай, А. Гъажиев, К. Султанов, М. Атабаев, А. Межитов ва оьзгелери къышгъа, табиятгъа кѣп шиърулар багъышлагъан.

Къышны гъакъында къумукълар хыйлы айтывлар ойлашгъан. Шолардан бир нечесин эсгерсек:

**«Къыш къары булан, яз янгуру булан
яхшы».**

«Къышны тарыгъы къыркъ бола».

**«Язда чанангны, къышда арбангны
гъазир эт».**

«Къыш къарлы буса, гюз емишли болар».

**«Не гъайым бар боранда: эки оьгюзюм
аранда».**

Бу суратлав сочинениени шулай сатырлар булан битдирмеге сюемен:

*Сувукъ урагъан къышны
Уьч гъарны, бир аты бар.
Адамгъа, табиятгъа
Минг тюрлю ниъматны бар.*

Шу сочинениени ичинде гелтирилген шиъруланы къумукъ тилни муаллими болуп ишлеген шаир Расул Къойтемиров язгъан. Шаир къышны аламатларындан таба оьзюню сююв гъислерин де берме бажаргъан:

*Къар ява, боран – боран,
Ел булан къарны тарап.
Сюйгенимни гѣзлеймен,
Явагъан къаргъа къарап.*

Шулай сочинениелер йылны оьзге заманларына багъышланып да языла.

Охувчуланы авуз ва языв тилин обсдюрюв

Къумукъ тилден дарс берив къайдалар гезиги булан гъалиде язылмагъан. Шо саялы да школарда токъташгъан дарс берив къайдалар эсгиленген, олар яшавдан артда къалгъангъа къумукъ тилден кёбюсю дарслар яшланы англавун обсдюрмейген, ялкъывлу ва яшланы иштагъландырмайгъан кюйде юрюле.

Ана тил дарсланы аслу борчларындан бириси – охувчуланы авуз ва языв тилин обсдюрмек. Бу иш башлапгъы класларда изложениелер ва сочинениелер язмакъ булан тамамланмай. Охувчуланы тил байлыгъын обсдюрюв уьстдеги класларда да узатылма герек: охулгъан текстни хабар этегенде; суратгъа гёре хабарлайгъанда; грамматика дарсда жумлалар къурагъанда. Соравлагъа жаваплар берегенде муаллим оьзюню тергеюн шу масъалаланы чечивге бакъдыра: охувчуланы тюз сёйлемеге ва пикирлешмеге уьйрете.

Бу муратгъа етишмек учун инг башлап муаллим яшлагъа сёзлени маъналарын ва аслу гесеклерин ачыкъ этме герек. Бу ерде грамматиканы ва тюз язывну уьстюнде де кёп иш юрюле.

Грамматиканы мюлк этив ва тюз язмагъа уьйренив текстни уьстюнде ишлевге, охувчулар бирче сёзлени янгы уьйретилеген формалары булан жумлалар къурувгъа ва тюрлю къурулушлу жумлаланы уьстюнде ишлевге байлавлу. Авуздан ва язывдан жумлалар къурагъан заманда, оланы маъна ягъына кёп тергев берме тюшегенин муаллимге бир заманда да эсден тайдырма ярамас. Охувчуланы тилин обсдюрюв иште сёзлюкню уьстюнде ишлевге гъар гюнлюк тергев тарыкъ.

Ана тил дарсларда юрюлеген авуз ва языв

ишлер охувчуларда ана тилни, адабиятны сюювге ва оланы уьйренивге бакъгъан гъасиретликни тарбиялама герек. Ондан къайры да, муаллим ана тил дарсларда яшланы ойлашып билмеге, ойларын янгылышысыз ва аян тилде язып да, айтып да билмеге уьйрете.

Охувчуланы ойлашма бажарагъанлыгъы табиатдагъы тюрлю гъалланы, гёрюнюшлени тергев дарслагъа, муаллим берген шолай тапшурувлагъа байлавлу болуп да оьсе.

Муаллим охувчуланы шо гёрюнюшлени бир-бири булан тенгleshдирмеге, оланы бир-бирине ошайгъанлыгъын токъташдырмагъа уьйрете.

Шу бары да этилеген ишлер охувчуланы ойлашма болагъан даражасына кюрчюленип оьтгериле. Масала, охулгъан текстни гесеклеге бёлмек; гесеклеге атлар такъмакъ; текстге план тизмек; берилген текстни къысгъартмакъ; генгleshдирмек; жумлаланы маъналарын ачыкъ этмек.

Уьстде эсгерилген тапшурувлар охувчуларда ойлашыв мердешлени тарбиялай. Бу методика инг башлап тил илмугъа, сонг психологиягъа ва педагогикагъа кюрчюлене. Шу методика – оьрдеги класланы программасында гёрсетилген билимлени мюлк этивню тюз метод пайдаларын гёрсете.

Охувчуланы авуз ва языв тилин обсдюрювню уьстюнде ишлейген муаллимге онгайлы кюйлени ва ёлланы гёрсетмек – бу ишни алдында салынагъан борч шодур.

Школада охувчулагъа тилни уьйренивню ишин тюз къурмакъ ва методикадан тюз пайдаланмакъ учун, педагогика илмуну, айрокъда, ону дидактика бёлюгюн билмекни бек уллу агъамияты бар.

Школаны охув планындагы башгъа предметлени яхшы уйренмек учун охувчулар инг башлап озлени тилин яхшы билмеге гереклер. Яшда тилин англав гъис ону гъакъылыны озсюю булан амалгъа геле. Кѳбюсю гъалларда тил культурасы инсанны умуми озсююн амалгъа гелтире.

Авуз ва языв тилни озсдюрмек демек – ана тилден дарс беривню къайдалары, ёллары демекдир. Авуз ва языв тилни культурасын озсдюрмекни билим алывда да, адамны гележек яшавунда да уллу агъамияты бар.

Башлапгъы класлардан башлап охувчулары авуз тилин озсдюрювге айрыча тергев бериле. Башлапгъы класлары охувчулары авуз тилин яхшы биле, шо саялы олагъа язывну да, охувну да къайдаларына тюшюнмеге тынч бола. Сѳз байлыгъы осал яшлагъа языв къайдаланы уйретмеге де четим. Эгер биз охувчулары тюз язмагъа уйретме сюе бусакъ, оланы башлап тюз сѳйлемеге уйретме герекбиз.

Башлапгъы класларда авуз тилни языв тилден эсе агъамияты артыкъ болма тюше. Шолай болса, охувчулар янгыз диктантлары тюгюл, озбашына язылгъан тюрлю-тюрлю ишлени де тюз язажакъ. О саялы да, муаллим гъар класда озгерилежек яшав ишлени жуларын ва къадарын токъташдырмагъа – гѳз алгъа тутмагъа борчлу.

Гъар муаллим озсюню предметинде охувчулардан бары да языв ишлерде, авуздан берилген жавапларда тюз адабият тил булан сѳйлемекни талап этмеге герек.

Ана тил дарсланы береген муаллимлени устьюне бу ерде бек жаваплы борчлар тюше. Тил ва охув дарсларда, башгъа предметлерден озгерилеген дарслардан эсе артыкъ болуп, сѳз яшланы ойлашмагъа уйретеген къурал гъисапда къоллана. Сѳзлени ва оланы байлавун уйретив булан машгъул болагъан грамматиканы айтмасакъ да, яшлар охув дарсларда текстни охуп, ону маънасын ачагъанда, сѳзню устьюнде ишлей. Ондан башгъа да охув дарсланы материалы озсю,

шолай да чебер асарлар охувчулагъа гѳзел, ачыкъ ва тюз тилни уългюлерин бере.

Шо саялы да охувчулары тилин озсдюрювню авур яны гъар не заманда да ана тил дарсланы уйретеген муаллимлеге тапшурулагъаны тамаша тюгюл. Шо борч гъалиги заманда да ана тиллерден дарс береген муаллимлени устьюне тюше. Шону булан бирче шо муаллимни алдында бирдагъы масъала токътай: о да школада тилни тазалыгъы, гѳзеллиги учун юрюлеген ишни бирикген фронтуну башында турмакъ.

Охувчулары тилин озсдюрюв эки янаша ёл булан оланы авуз ва языв тергевню ва талапланы артдыривну ёлу булан юрюле. Шо эки де ёлну бир-бирине ошайгъан ва бир-биринден айрылагъан ерлери бар.

Авуз ва языв тилни алдына салынагъан шулай бир талап бар: о да не къайдада сюйсе айтылсын, охувчулары гъар-бир сѳзю маъналы, ачыкъ, герти, инандырагъан, къыйышывлу, адабият норма якъдан тюз, аваз якъдан айтылышы аян болмакъ. Авуз ва языв ишлер бир-бири булан тыгъыс байлавлу: охувчулары языв ишлери авуз тилни мердешлерини озсююне, тюз къурулгъан авуз тил буса – ойланы язывда гезикли ва маъналы бермеге кѳмек эте. Тилни шо эки де формасыны арасында белгили башгъалыкъ да бар. Шо башгъалыкъ янгыз эки де форманы къайдасында бири сѳйлев формасында, бириси языв формада болмакъда тюгюл.

Авуз ва языв ишлер озлени табияты, муратны кютеген кюйлери булан бир-биринден хыйлы айрыла. Эки де форма ойлар, гъислер булан байлавлу, амма бир йимик тюгюл. Авуз сѳйлевде ойдан сѳзге гѳчюв чалт юрюле ва тамамланагъан формада бола. Демек, адам озсюню ойларын кѳбюсю гезиклерде алданокъ тизмей. Айтылынган сонг ойну тюзелтме бажарылмай. Языв тилде буса язагъан гишини ихтиярында, адатлы гъалда, таман чакъы узакъ вакъти бар: шо вакътини ичинде язагъан гиши оюн ачыкъ этеген кюйлени излей, бир сѳзню башгъа сѳз булан

алышдыра, бир-бирде текстни бир нече керен янгырта.

Авуз ва языв тиллер муратны бир кюйде кютмей. Авуз тил тынглавчугъа багъып сёйлене, о да тилни лексикасына, синтаксисине ва тилни бары да къурулушуна таъсир эте. Сёйлейген гиши оз ойларын бермек учун янгыз сёзлерден, тюз къурулгъан жумлалардан пайдаланып кълмай, интонациядан, агъамиятлы сёзлерде тавушун алышдырмакъдан, тербенишлерден пайдалана, гъасили, сёзлерсиз англашылагъан ойланы ярты айтма, сёзлер булан айтып болмайгъан ойланы анлатма имканлыкъ берген ону кълунда кёп имканлыкълар бар.

Языв иште бу масъала башгъача. Язагъан гиши озбашына янгыз къала. Ол охувчуну гёз алгъа тутма, ойларын янгыз сёзлер булан берме, толу, етдирикли язма борчлу бола. Авуз ва языв ишлени арасындагъы шо хасият онча да агъамиятлы чы, ойланы берген шо эки де формагъа байлавлу болуп муаллимни ишинде ортакъ масъалалар арагъа чыгъагъан йимик, айры-айры масъалалар да арагъа чыгъа. Языв тилни культурасы охувчулагъа сёзлени ва жумлаланы бары да журналарыны устьюнде терен, тергевлю ишлевню мердешлерине тюзюндюре. Шолай да ойланы гезигин гёрсетеген кюйлени англата.

Авуз тилни культурасы башгъа борчну сала: ол гъазиринде сёзлени тапмакъны, сёйлеп турагъан кюйде план къурмакъны талап эте. Авуз тилни бары да сёз хазнасын аяп-асырап сакъланмагъа герек: темадан тайышмай, гъажатлы сёзлени шоссагъат таба туруп сёйлеме тюше.

Доклад тизмек, озюню ишини гъакъында гъасап бермек учун там газетлерде ва шолай башгъа языв ишлерде ортакъчылыкъ этмек учунгъар-бир охувчу языв тилни мердешлерин мюлк этме борчлу. Шогъар яш школада уйренме герек. Шолай авуз тилге де муаллимлер яшланы уйретме тюше. Шо заман школаны коллективи билимли адамланы тарбиялагъанбыз деп айтма болур.

Охув ва адабият дарсларда авуз тилни озсюрюв озбашына айры юрюлеген иш тюзюл. Башлапгъы класларда охувчуну авуз тили чебер асарланы охув булан байлавлу, шону учун ону журналарын охув дарсларда юрюлеген авуз тилни озсюрювге материал болагъан ишлени адатлы гезиги булан гёрсетмек онгайлы. Олар да язывчуну яшавуну гъакъында гиччирек хабар, охулгъан текстни яда гесекни кълайтарып айтып, шо текстге гёре берилген соравлагъа жаваплар.

Авуз тилни мердешлерине тюзюнемек учун, ойланы теренлигин сакълан, тынглавчугъа таъсир этеген кюйде сёйлеп билмек – биринчи даражалы агъамиятлы иш. Башлапгъы школаны шо ёлдагъы аслу борчу – охувчуланы айтылгъан затны натижасын чыгъарып билмеге, озлени ойларына тынглавчуну мюкюр этеген кюйде далиллер гелтирмеге охувчуланы уйретмек. Башлапгъы класларда соравлагъа байлавлу жаваплар алагъанда, бир эки жумла булан гиччирек характеристика берив йимик простой кълайдалар уйретиле.

Тынч сюжетли ишлени хабарлав кълайдасын кълласа, охувчулагъа тынч англашыла. Ойлашывгъа герекли болагъан мердешлени яратагъан саялы хабарлавлу дидактика агъамияты уллу. Охувчуланы литература тюз къурулгъан авуз тилни уылгюлери булан таныш этегенде муаллим гъар заман уъюнден, агълю ва жамият арадан гелтирген мисаллагъа ёлугъа. Тилни уйретив, ону хасиятларын ачыкъ этив муаллимни тувра борчу бола. Школагъа гелеген охувчулагъа шо тил олагъа гиччилейин синген, оланы тил мердешлери де шо айланада амалгъа гелген ва бир ёрукъ шогъар кюрчюленген. Охувчуланы тилде ёлугъагъан диалект ва эрши сёзлерден къорумакъ муаллимни борчудур. Тилни адабият нормалары булан охувчу яхшы таныш болгъан сайын ону булан ишлеме тынч.

Охувчулар класда муаллимге жавап бергенде, уйге берилген материалны

айтагъанда, адабият тилни нормаларын сакълап, дарсдан тышда оланы бузагъан гезиклер аз болмай.

Муаллим, переменада, коридорда, орамда яшланы арасына къошулма герек. Шо ерлерде охувчулар агълю арада сѳйленеген озлер адатлангъан тилге, ѳлдашлары булан сѳйлейген айры сѳйлевге гѳчме ярай. Шону алдын алывда муаллимни тили уългюлю болмакъны агъамияты улуу. Барындан да алда муаллимге бу ишде озю жаваплы экенин унутма тюшмей. Ол озю де диалектизмлерден ва жаргон тилден сакъ болмагъа, янгыз адабият тилде сѳйлеме герек.

Охувчулар айтылгъан сѳзню маънасын нечик айтылгъанын, озюню ва башгъаны сѳйлевюню тюзлеп билмекни, янгылышларын табып уьйренмекни де маънасы бар.

Янгы башлайгъан сынавсуз муаллимлер, бир-бирде охувчулагъа эки-уьч мисал булан аваздаш, маънадаш ва къаршыдаш сѳзлер не экенин гѳрсетсе, шологъа тюз баянлыкълар да берсе, яшлар аваздаш, маънадаш ва къаршыдаш сѳзлер не экенин англажакъ ва шо англавланы еринде къоллама, текстни ичинден айырып алма бажаражакъ деп ойлайлар.

Башлапгъы класларда айтывланы уьстюнде ишлейген муаллимлер яшлагъа айтывланы тувра маънасын гѳрсетип къоймакъны, гѳчюм маънасын буса гележек йылларда англатмакъны онг гѳре. Мисал учун, «Темирни къызывунда тюй» деген айтывну яшлагъа тувра маънасын англатып къойма ярар; къой, яшлар темирни къызывунда неге тюегенни айтсын, шо таманлыкъ эте деп токъташдыра. Шолай этсе, айтывланы къылыкъгъа байлавлу гѳчюм маъналары англашылмай къалма да ярай.

Охувчулар айры-айры предметлерден алагъан билимни ана тилинде уьйрене. Айры-айры предметлерден терен ва англавлу кюйде билим алмакъ учун охувчулар тилден пайдаланып билмеге гереклер. Охувчуланы тилин озьдюрюв ишге охув ва языв дарслардан

къайры да башгъа дарсларда да тергев бермеге тюше.

Муаллим охувчуланы сѳзлюгюню бай этмек учун, сѳзлерден тюз пайдаланмагъа, тилде оланы тюз ва ачыкъ, чебер ва башгъалагъа англашылагъан кюйде къолламагъа уьйрете.

Шу башлапгъы школаны аслу борчу. Муаллим ана тил дарсларда инг башлап къайсы яшны нечик сѳз байлыгъы барны токъташдыра. Сонг охувчуланы сѳзлюгюню яшавда, техникада ва илмуда къолланагъан янгы сѳзлер булан бай этме чалыша. Яшланы тилин яшавда тарыкълы болагъан янгы сезлер булан бай этив, системалы кюйде, гъазирлик класдан башлап, школаны битгинче озьтгерилме герек. Охувчуланы тилин озьдюрюв тюрюлю-тюрюлю ишлер булан планлы кюйде гъар гюню юрюлмеге герек. Янгы сѳзлер охувчуланы актив сѳзлюгюне къошула. Олар дарсны айтагъан вакътисинде шо сѳзлерден эркин кюйде пайдаланмагъа герек. Муаллимни янындан гъар дарсда шогъар тергев тарыкъ.

Тилни яхшы билмек учун айры-айры сѳзлени билмеклик таманлыкъ этмей. Охувчулар жумлаланы дурус къурмагъа, сѳзлени жумлада бир-бири булан тюз байлап билмеге де герек. Охувчулар, къбюсю гъалда, сѳзлени бир-бирине байлап, жумлалар тизегенде талчыгълар. Жумлаланы тюз къурмагъа уьйретмек – муаллимни экинчи борчу.

Биринчилей, охувчу озьюню тилинде къоллайгъан сѳзлер ва жумлалар англашылагъан ва простой болсун, экинчилей охувчу пикрусун толу ва ачыкъ кюйде англатсын.

Жумлаланы бир-бири булан белгили бир гезикде, белгили бир плангъа гѳре тизмеге уьйретмек – охувчуланы авуз ва языв тилин озьдюрювде муаллимни уьчюнчю борчу. Бу ишге охувчулар аслу кюйде башлапгъы класларда уьйренме герек. I класда буса яшгъа пикрусун белгили гезиги булан тизип айтмагъа муаллим уьйретме герек. Биринчи

класны охувчулары гёрсетген суратланы яда охулгъан хабарны суратлагъа гёре айтагъанда озълени пикруларын белгили гезик булан айтмагъа уйренелер. II ва III класларда бу иш дагъы да генглеше. Охувчулар охулгъан хабарны ва яда макъалаланы гесеклеге бёле, шо гесекге план тизе, пикруланы гезигин алданокъ белгилеп, изложение ва сочинение язалар. Олар пикруланы белгили гезик булан тизип ва къыйышдырып язмагъа уйренмек учун гъазир текстни ва макъаланы устьюнде ишлейлер, муаллим берген текстни гесеклеге бёлюп, олагъа план тутуп уйренелер, сонг охувчулар озлер тутгъан планны устьюнде айры яда класда бирче ишлеме уйренелер. Муаллим I класда озюню соравлары булан кёмек эте, охувчуланы авуздан айтылгъан хабарларында ва язывлу ишлеринде гъазир планлардан пайдаланмагъа ёл бере, II-III класларда буса охувчуланы болгъан чакъы озбашына ишлете.

Башлагъы школаны битген охувчулар охулгъан хабарны яда макъаланы озбашына къысгъача язмагъа, муаллим берген темагъа план тутуп сочинение, там газетге макъала, арза ва башгъа иш кагъызланы язмагъа билме герек.

Тилни уйретмек учун, тюпдеги уъч де затны гёз алгъа тутма герек:

1. Сёзлени тюз къолламакъ.
2. Жумлаланы дурус къурмакъ.
3. Жумлаланы белгили гезик булан

тизип билмек.

Олардан башгъа да, темагъа гёре материал жыймагъа, изложениелени ва сочинениелени темадан чыкъмайлы язмагъа яшланы уйретме герек.

Охувчуланы авуз ва языв тилин оьсдюремек иште яшланы темагъа гёре материал жыймагъа уйретмек муаллимни алдында аслу борч болуп токътай.

Темагъа гёре материал жыйыив иште муаллим тил дарсларда суратлардан да, яшланы сынавундан да пайдаланмагъа тюше. Бу мердешге яшланы уйретивде дарсда олар

булан бирге суратны устьюнде ишлемеге бек онгайлы. Охувчуланы суратны устьюнде ишлетип уйретивге башлагъы класлардан тутуп башламагъа герек. Шулай ишлер охувчуланы ишин низамлашдыра, тергевюн бир теманы устьюнде токътата. Натижада яшда айланасындагъы яшавну англамагъа иштагълыкъ тува.

Охувчулагъа язывлу сочинениелер яздырагъанда суратлар, темагъа гёре материал жыймагъа кёмек этмекден башгъа материалны дурус тизмеге де бек кёмек эте.

Шолайлыкъда, муаллим озю берген темагъа гёре байлавлу яшавда яшлар гёрген ва эшитген затлардан пайдаланмагъа уйрете, яшавгъа тергевлю гёз булан къарамакъны талап эте. Иш ва чебер материалны уьлгюлерин охувчулагъа гёрсетмек ва охувчуланы яшавуна яда иште байлавлу темалагъа изложение ва сочинение яздырмакъ булан охувчуларда тилге болгъан чакъы иштагъ, сююв болдурмакъ озюню алдына салынагъанлыкъ муаллимни даим эсинде сакълансын.

Охувчуланы тилин оьсдюремек учун чебер тилни англамагъа, озълени изложениелерде ва сочинениелеринде келпетли сёзлерден ва жумлалардан пайдаланмагъа уйретме герек.

Охувчуланы тилин оьсдюрюв иште муаллимни тили уллу роль ойнай. Олар гъар заман муаллимге тынглай ва адабият тилни ондан уйренелер. Шо саялы да, муаллим дарсда охувчулагъа материалны англатагъанда, соравлар берегенде озюню, муаллимни тили охувчулагъа уьлгю болма герек. Сонг да изложение учун алынган текстлер, сочинениелени темалары, сёзлюк лексика ишлер ва башгъалары да муаллимден шолай жаваплыкъны талап эте.

Яшлар булангъы ишлер учун идея-маъна янлары осал текстлер сайланмакъдан зараллы зат бир де болмас. Чебер сёзню усталарыны, халкъ авуз яратывчулугъуну асарлары – яшланы ана тилинде уйретивде бек тизив материал.

Маржан АБУКОВА,

Хасавюрт педколледжни дарс беривчюсю

Охутувда ва тарбиялавда язывчуну биографиясын уйренивню агъамияты

Язывчуну биографиясын уйренив охувчуланы тарбиялавну умуми системасында белгили ерни тута.

Чебер асарланы чечгенче, охувчулар башлап ону автору булан таныш болалар. Язывчуну яшлагъа яхшы танытмай туруп, яшагъан девюрюн, ону дюнъягъа къаравларын, ону яратывчулугъуну таъсирлигин етишдирмеге къыйын бола. Язывчуну биографиясы текстни охувгъа аякъ басагъан гиришив сёз бола. Ону биринчи борчу – охулажакъ асарны уйренимек учун болмаса болмайгъан билимлени бермек. Охувчулар айры-айры асарланы билгенден къайры да, бизин элни тизив адамлары болгъан гёрмекли язывчуларыбызны гъакъында да англав алып бажармагъа тарыкъ.

Муаллим оъзюню дарсларында шо бары да язывчулар бизин культурабызны чечеклери болгъанны, бизин Ватаныбызны оьктемлиги экенни, оланы гъариси оъз Ватанын сюегенни, ону алгъа юрюлмегине ва оьсмегине кёмек этегенни гёрсетме борчлу.

Язывчуланы багъалавгъа тарихни гёзюнден къарамагъа герек. Олар жамият яшавну гъаракатчы гючю болгъанны, оланы оьзлер яшагъан жамият-политика яшавну ичинде гёрсетмеге герек.

Мисал учун, Къазакъны яратывчулугъун алайыкъ. Къазакъны яшаву булан таныш этегенде, Къазакъ яшагъан девюрню гъакъында тарих билимлени, класны гъалына гёре ачыкъ, тынч тил булан муаллим англатма герек. Башлап гъар кимни де гъайрангъа къалдырагъан – Къазакъны тилини чеберлиги.

Шо чеберликни Къазакъны девюрю де, Къазакъны пагъмулулугъу да ондан алдагъы узакъ девюрлени чебер авуз яратывчулугъуну варислиги де яратгъан. Шугъар инандырмакъ учун къумукъланы алдынгъы яшаву (тойлары, яслары, мажлислери) туташ йыр, сарын, такъмакъ булан оьтгерилегенлигин айтмакъ таманлыкъ эте. Гъалиги заманда чы шо йырлагъа дарсда тынгламагъа да кёп имканлыкълар бар. Къазакъны йырларындан чеберликде артда къалмайгъан автору белгисиз йырлагъа ёлугъабыз.

Демек, Къазакъны чеберлигин яратгъан аслу школа – къумукъланы алдынгъы яшаву. Къазакъ Дагъыстанны инг де толкъунлу гюнлеринде яшагъан. 1830-нчы йыллардан тутуп, 60-нчы йыллагъа ерли узатылгъан дагъыстанлыланы пача гьукуматына къаршы юрютген ябушувлары ойгъа гелмейген кюйде къагърулу яшавну яратгъан. Тавтюп ва тюзлюк районларда яшайгъан къумукълар кёп йылланы узагъында чапгъынлагъа гъазирленип, атланып, савутланып оьмюр йибергенлер. Шо чапгъынлар игитни абурун гётерген, игитликни, эр-намусну гъакъында йырлайгъан йырчыланы бирден-бир жанландыргъан. Къазакъ оъзюню кёбюсю йырларында шо девюрню къагърулу яшавун суратлагъан.

Нугъай Батырмурзаевни биографиясын берегенде, муаллим, хрестоматиядагъы биографияны кюрчюсюн генглешдирип, охувчуланы иштагъларын уятагъан кюйде ону жанландырса, яшланы эсинде даимге къалажакъ. Шолай иш буса муаллимлени бажар-

ривлугъундан гъасил бола.

Нугъайны яш заманы къумукъ юртда ярлылыкъда оьте, оьрюм заманында мажигитлерде муталимлени арасында бола. Бизин охувчуларыбыз шо замангъы охув къайдалар булан иштагъланмай къалмай.

Нугъайны къайышчы, гюмюшчю болуп, касбу излеп юрюмегини себебин янгыз ону ярлылыгъы булан гёрсетип къоймай, къумукъланы шо замангъы ярлылыгъы булан гёрсетме герекли бола. Алдын загъматчы къумукъланы топуракъсызлыгъын, яшав тапмакъ учун оьмюрлерини кёп янларын къыйынлыкъда йибергенни охувчуланы эсине салмакъ булан Нугъайны шо замангъы яшавну ичинде гёрсетме бажарыла.

Нугъайны биографиясын охутагъан муаллим язывчуну гъакъылындагъы къаршылыкълар шо замангъы политика-жамият яшав шартларындан тувулунгъанын гёрсетмеге герекли бола. Нугъайны ва ону уланы Зайналабитни къазакълар оьлтюрмеклиги, олар халкъны иши учун, тюзлюк учун жан бермеклиги – биографияны артыкъ тергев бермеге тюшеген ери.

Шолай охувчуланы тарбиялавда янгыз оьзюню язгъан асарлары тьогюл, оьз яшаву да бек агъамиятлы ерни тутагъан бирдагъы бир къумукъланы янгыз Дагъыстанда тьогюл, бютюнлей Гюнтувушгъа да аты белгили Абусупиян Акаевни гъакъында да бир-эки сёз айтма сюемен. Ол халкълагъа терен ойлу, машгъур шаир, алим, ярыкъландырывчу ва арымайгъан-талмайгъан жамият чалышывчу гъисапда танывлу. Абусупиян яшагъан девюрюне гёре, хыйлы-хыйлы философия, жамият-политика, илму ва къылыкъ якъдан тюрлю-тюрлю ойланы арагъа чыгъаргъан. Абусупиян Акаевни «Къылыкъ китабындагъы» насигъатлары гъалиги девюрню яшёрюмлерин арив къылыкълагъа уьйретивде бек агъамиятлы.

Оьзю Абусупиян да айтгъанлай: «Дюнъяда абурлу да, ахыратда талайлы да болма суйген булай къылыкълагъа эринмейли

уьйренмели...» Абусупиянны кёп сёзлери къанатлы сёзлеге айлангъан:

Инсанны разилигин алмакъгъа инг гючлю чара эдепли, къылыкълы болмакъдыр.

Эдепли, арив къылыкълы болмакъ оьзю булан тартгъан алтындан багъалыдыр.

Баш – инсанны инг сыйлы саныдыр.

Аз сёйлеп, кёп тынгламакъ герти адамлыкъдыр.

Дюнъяда ата-анагъа этген къуллукъдан артыкъ зат ёкъ.

Нечик маъналы сёзлердир! Муаллим охувчуланы ой гючюн артдыра, яшланы язывчуланы гъакъында билме иштагълыгъы арта, оланы яшавгъа къаравларын терен англама кёмек эте.

Школаларда динни гъакъында предметлер кьошулажакъ деп айтыла. Шо дарсларда Абусупиянны яшавуна, ону язгъан асарларына, айрокъда «Къылыкъ китабына» бираз сама да заман берилсе, яшланы дин ягъындан оьсювюне де, къылыкълы, эдепли болмагъа да кёмек этежек.

«Терен гъакъылны багъалы ташы», «Билимлени жавгъар къашы», – деп айта огъар бусурман дюнъясыны белгили динчилери. Дюнъядагъы инг де тизив бусурман алимлени арасында ону аты да айтылгъан. Белгили арабист, шаир, ярыкъландырывчу, педагог, энциклопедист Абусупиян Акаев он бир йыллыкъ чагъындан башлап Дагъыстанда шо заманда белгили алимлени янында охугъан. Арап грамматиканы, юриспруденцияны, гъадислени, риториканы, шиърулар язывну теориясын ва оьзгелерин уьйренген.

Ону кёп санавдагъы китаплары ислам динни гъакъында, логикадан, географиядан, арифметикадан, къайсын-бирин айтайым, охувчуну гъар янындан англавлу этежек, этикадан язылгъан китабы яшланы тарбиялавда бек пайдалы болажакъ.

Къумукъланы шолай белгили адамларыны яшавун яшлагъа уьлгю этип гёрсетмек – муаллимлени аслу борчларыны бириси.

*Ибрагъим КЕРИМОВ,
филология илмуланы доктору*

Къумукъ тилни къужурлу грамматикасы

Гиришив сёз

Къардаш адыгей халкъны тамаша арив айтыву бар: бир тил билеген гиши бир адам, эки тил билеген гиши эки адам, уьч тил билеген гиши уьч адам... санала. Гертилей де, кёп тиллени билмекни, оьзлени де тындырыкълы билмекни яшавда уллу пайдасы бар. Озокъда, инг башлап инг де тындырыкълы кюйде гъар ким оьзюню ана тилин билмеге тюше. Ана тилин яхшы билеген гишиге оьзге тиллени уьйренмеге де тынч бола.

Охув китаплар программалагъа гёре язылгъан, программалар да охув планда гёрсетилген сагъатлагъа гёре тизилген.

Тилдеги бир-бир къужурлу фактланы охув китаплагъа къошмагъа имканлыкъ ёкъ, сонг да къошулгъан материалны тындырыкълы гечмеге сагъатларетишмейген гезиклер де аз болмай.

“Къужурлу грамматика” охувчуланы ана тилни уьйренмеге иштагъландырмакъ, ону яхшы билмеге, англамагъа, сёйлейгенде-язагъанда ону бай имканлыкъларындан пайдаланмакъ учун олагъа кёмек этмек муратда язылгъан.

“Къужурлу грамматикадагъы” материал аслу гьалда класдан тышда, масала, ана тил кружогунда, къошум дарсларда, олимпиадаларда, викториналарда, ана тил кабинетинде, там газетлерде, къолгъазывлу журналларда ишлетилсе яхшы болур. Тек къайда юрюлсе де, шо ишге къумукъ тилни учители ёлбашчылыкъ этмеге тюшер.

Эгер учитель заман табуп бола буса, шо

материалны, озокъда, дарсда къолламагъа да ярар. Иш шу китапдагъы материалны къайда ва нечик къолламакъда тюгюл, чыгъагъан гъасиллерде.

Биз ойлашагъан кюйде, бу китапны педучилищелерде, В.И. Ленинни атындагъы Дагъыстан университетни ва Дагъыстан педагогика институтну ана тиллер уьйретилеген факультетлеринде де къолламагъа яражакъ.

Къумукъ тилни къужурлу грамматикасы биринчилей чыгъарыла. Шо саялы мунда бир-бир кемчиликлер де ёлукъмагъа имканлы: материал азлыкъ этмеге, бир-бир къужурлу масъалалар, фактлар унутулуп къалмагъа яда, ону терсине, тийишсиз затланы гъакъында язылгъан болмагъа ярай.

Фонетика

Гъарплар-атлар, гъарплар-санавлар

Алфавит, алифбадеген сёзлени биринчиси грек сёз, а ва б (греклерде – в) гъарпланы атлары альфа ва вита къошулуп этилген, экинчиси арап сёз, о да шолай шо эки де гъарпны атлары алиф ва ба биригип этилген.

Кёбюсю тиллерде гъар гъарпны къоюлгъан аты, шо атны башында да шо гъарп гёрсетеген аваз бола болгъан. Масала, араплар а-гъа алиф, з-гъа заль, д-гъа даль дей, бырынгъы славянлар шолагъа азъ, земля, добро дей болгъан. Гъали буса биз шо гъарплагъа а, зе, де деп къоябыз.

Бырынгъы славян тилни, кириллица ва глаголица деп, эки тюрлю алфавити болгъан. Гъали биз юрютюп турагъан алфавит шо

бырынгъы кириллица деген алфавитни яхшылашгъан, камиллешген формасы демеге ярай.

Гъали гъарплар янгъыз авазланы гърсетмек учун къоллана, бырынгъы заманларда, санавлар ёкъда олар санавланы орнунда да къолланып гелген. Эгер гъарп санавну гърсетмек учун къоллангъан буса, ону уьстюне боя-бой гъыз да тартып, эки де ягъына точкалар да салмагъа тюше болгъан.

Тамаша гъарплар

Адатлы гъалда, тилде гъар авазны оьзюню гъарпы бола, тек авазлардан гъарплар яда гъарплардан авазлар кеп елугъагъан кюйлер де аз болмай. Къумукъ тилде 33 аваз бар, гъарплар буса – 39. Шо артыкъ алты да гъарп да шулардыр: я, ю, е, ё, ь, ь.

Шолардан ь, ь негер тарыкъ экени булай да англашыла: олар бир авазны да белгилемей, аслу гъалда къошма сёзлени этегенде, яда, башгъа бир гъарпгъа къошулуп, янгы гъарп этмек учун къоллана. Къалгъанларына гелгенде буса, биз оланы, тилибизде олай къошулчан авазланы этеген гъарпларыбыз бар тура да, оьзюбюз онгайлыкъ учун къоллайбыз: масала, я, ю, е, ё гъарпланы орнуна суйсек йа, йу, йэ, йо, йоь, йуь деп къоллап болур эдик.

Я, ю, е, ё – тамаша гъарплар. Сёзню башында гелсе яда ортасында буса да созукълардан ва айырагъан ь, ь белгилерден сонг гелсе, я, е гъарплар эки авазны – й+а, й+э авазланы англата: ярыкъ, къая, къольявлукъ, ем, тиер, атъер ва ш.б. Къалгъан гезиклерде олар бир авазны - а, э авазланы англата: тел, келле, октябрь (таза къумукъ сёзлерде я гъарп тутукълардан сонг къолланмай).

Сёзню башында гелсе яда ортасында созукълардан сонг гелсе, ю гъарп уьч авазны – й+у, й+уь авазланы англата: юммакъ, юзюк, къоюгъуз, юрююк. Къалгъан гезиклерде ю

гъарп бир авазны - уь-ню англата: тютюн, тую, гюренва ш.б.

Сёзню башында гелсе, ё гъарп уьч авазны – й+о, й+оь авазланы, айырагъан ь, ь белгилерден сонг гелсе, эки авазны – й+о авазланы англата: ёл, ёнкю, атъёкъ. Къалгъан гезиклер де ё гъарп бир авазны - оь-ню ва алдындагъы тутукъну инчелигин англата: тёл, кёпюр, кёмек, гёлек.

Къалын тутукълардан сонг ю, ё гъарплар къолланмай, у, о къоллана: сумакъ, къол, тон, чомарт, къуру, туруш.

Бир-бир гъарплар да, олар гърсетеген авазлар да тилде сёзню не еринде де – башында да, ортасында да, ахырында да – къолланып болмай.

Ц, ф, щ авазлар къумукъ сёзлерде сийрек ёлугъа, б, г, д авазлар къумукъ сёзлени ахырында, ы, нг авазлар сёзню башында бир заманда да къаршы болмай.

Гъ гъарп ва аваз аслу гъалда арап тилден алынган сёзлерде къоллана (шо сёзлени бирлери бизге фарс тилден таба гирген.) Арап тилде гъ аваз сёзню башында кеп ёлугъагъангъа бизде де шо сёзлер аслу гъалда гъ аваз булан башлана, сёзню ортасында ва ахырында о аз ёлугъа: гъава, гъазир, гъалива, гъамам, гъарзи, гъамар, гъилла, гъукумат, гъюнер, гъаракат, гъакъыл, гъукму ва ш.б.

Бу затгъа тамаша болмагъа тюшмей. СССР-деги йигирма уьч де тюрк тилни сегизинде – чуваш, ногъай, хакас, къыргъыз, тува, шор, алтай, къырым-татар тиллерде – гъ аваз оьз сёзлеринде чи къайдан болсун, оьзге тиллерден алган сёзлеринде де болмай.

О, оь авазлар сёзню тувра башында яда биринчи бувунунда туююл ёлукъмай: от, оьмюр, къол, тёл ва ш.б.

Р, л авазлар бир заманда да къумукъ сёзлени башында къаршылашмай. Шо авазлар булан башланагъан бары да сёзлер бизге арап, фарс яда орус тиллерден гелген:

рагъат, рам, разилик, рагъму, роль, ручка, лакъыр, лобан, лабар, леген, лётчик, литр, лозунг.

Р, л булан башланагъан сёзлени алдына къумукълар созукъ авазкъошупкъолламагъа къаст этегени муна шо саялыдыр: разы – ирази, ренк – иренк, лайкъ – илиякъ (илайкъ сёз бираз алышынып этилген), рус – орус, Россия – Аресей ва ш.б.

Минг гъарп къоллангъан текстни алып ахтарып къарасакъ, гъар гъарп (аваз да) орта гысапда шунчакъы ёлугъажакъ:

а - 143	п - 18
н - 76	с - 18
е - 60	ш - 17
р - 55	з - 15
л - 55	к - 14
и - 54	ё - 11
ы - 50	э - 10
т - 41	гъ - 10
б - 38	я - 10
д - 38	в - 6
у - 38	х - 4
къ - 37	уь - 3
о - 33	нг - 3
г - 29	ов - 2
гъ - 24	ж - 2
ч - 22	ф - 2
м - 21	ц - 1
ю - 20	щ - 1
й - 19	

Тюнде минг гъарп къоллангъан текст берилген. Гъар гъарпны нече ёлугъагъанын билмеге сюе бусагъыз, санап къарагъыз.

“Багъав да, Асият да догъаны башында эретуруп, къап къарангы кёкню яп-ярыкъ болуп къызарып къалгъан шо бир гесегине багъып тигилгенлер. Гъона къызыл шавла. Шавла! Тек о я гюнню, я айны шавласы тюгюл. О тарихлерде болгъан инг де хорлу гюнлерден бириси-инсанланы жагъына тюшген от-ялынны шавласы. Нечесе юз

йылланы узагъында минглер булангъы адамлар тер тёгюп ишлеген биналар, гъона, бир гечеден гююп кюлге айланажакъ... Нечесе яшны, нечесе къатынны, къызыны ялынгъа къызаргъан энглерин аччы гёзьяшлар тырнажакъ...

Багъавайтма сёз тапмай, бир Асадуллагъа, бир Асиятгъа къарсалап къарай. Асият буса бир-бирде яллайгъан юртгъа, бир-бирде Асадулланы токътагъан кююне къарап, толгъан гёзьяшларын бирден тёгюп йиберди.

Асадулланы о юртда биргине-бир азиз къарт анасындан ва аявлу гелешмишинден къайры биревю де ёкъ. Къыркъ тамурдан сют берип оьсдюрген ана, яшлыкъны инг де татывлу гюнлерин оьтгерген сююв, шо сюювню шавласы – гелешмиш!.. Нече де багъалы, нече де таза, нече де асыл сёзлер де дюр. Ата юрт!..

Озьюнг тувгъан юртунгда биревюнг болмаса да, ону юрегинг нечик излей, чакъда бир сама да огъар етишмеге, ону гёрмеге сюесен. Гиччи заманда минген терек бутакъланы сыйпап къарамагъа, о заман яшлар жыйылып аяз гечелерде олтуруп эришип хабар айтгъан хасилерде олтурмагъа сюесен.”

(М. Ягъияев. Чакъырылмагъан къонакълар)

Арапча гъамза! Къумукъча недир?

Биз къатты белги Ъ бир аваз да англатмай деп айта туруп уйренип къалгъанбыз. Бизин тилде, гертилей де, о англатагъан аваз ёкъ да ёкъ. Амма бир табун арап сёзлерде Ъ тамакъны теренинде амалгъа гелеген, къысылып айтылып, Ы йимик эшитилеген авазны англата: Муъмин, Муъминат, маъна, баъли, ваъда, таъсир, таъмин, маъдан. Арапча шо сёзлерде Ъ белгини орнуна гъамза деген гъарп къоллана.

Сёйлев тилде бир-биревлер, айрокъда буйнакски диалектни вакиллери, л, м, н авазланы алдында гелген т авазны орнуна

тамакъны теренинде амалгъа гелеген шо авазны къоллайгъан кюйлер бола: отлукъ, татли, атлы, ятлар, тотлу, затлар, отну, путну, къатны, ятмы, батмакъ, этмек йимик сёзлени орнуна оьлукъ, таъли, аълы, яълар, тоълу, заълар, оъну, пуъну, къаъны, яъмы, баъмакъ, эъмек деп айталар.

Арапча гъамза деген шо гъарп къумукъча гъарп да саналмай, атсыз, къаттылыкъ белги кюйде къалма да къалгъан.

Эришеген авазлар

Тилни бир нормагъа салмакъ бек къыйын, узакъ йылланы, гъатта асруланы талап этеген иш. Языву ёкъ тиллерде шо иш гъатта бир заманда да бажарылмай деп айтмагъа ярай.

Гъали бизин язывубуз, чалт оьсюп гелеген адабиятыбыз болса да, тилибизде буссагъатда да не айтылышы, не язылышы бир нормагъа тюшюп битмеген сёзлер бар. Шолай сёзлерде ошашлы авазлар гъалиге бири-бири булан “эришип” тура, ёл къоймагъа сюегени де ёкъ: хурт-къурт, къомуз-хомуз, къапуста-хапуста, йилевке-гилевке, йимик-гимик, къурух-къурукъ, харш-харч, хомут-къамут, хашымакъ-къашымакъ, женгертки-ченгертки, балчыкъ-палчыкъ, перчин-берчин, калош-галош, жабар-чабар, гюнесув-гёнесув, гёбелек-гюмелек, ёгъесе-ёгъисе, жижек-жюжек, кёрага-кюреге, гючюк-кючюк, магъала-махала, санта-сонта, санталыкъ-сонталыкъ, табанча-таманча, чопур-чупур, чончаймакъ-чонкъаймакъ, бузав-бизав, шюрме-шюлме, эммек-эмгек ва ш.б.

Тас болагъан авазлар

Сёзде хоншу гелген эки башгъа аваз бири-бирине “гюч” этеген, бири-бирин оьзюне ошайгъан этеген кюйлер бола. Шо къайдагъа ассимиляция деп айтыла. Масала, мунда,

янди, къындан, сандан, менде, сенден деп язсакъ да, мунна, янна, къыннан, саннан, менне, сеннен деп айтабыз. Шу сёзлерде н аваз артындагъы д авазны оьзюне ошайгъан этип къойгъан.

Аз буса да хоншу авазланы артдагъысы алдагъысын оьзюне ошатып къоягъан гезиклер де бола. Масала, къонмакъ, янма, тартынма, тынмакъ, илинме, кюйленмек деп язсакъ да, къоммакъ, яммакъ, тартымма, тыммакъ, илимме, кюйлеммек деп айтабыз. Шу сёзлерде м аваз алдындагъы н авазны оьзюне ошайгъан этип къойгъан.

Бир-бирде башлап артдагъы аваз алдагъысын, сонг алдагъысы артдагъысын оьзюне ошатып къоягъан кюйлер бола. Шолай гезиклерде сёздеги янаша авазланы экиси де ёкъ болуп, орнуна ошашлы башгъа авазлар гелип къала. Шолай болагъан кюйлер къумукъ тилде бир нече бар.

1. Эгер биринчи сёз н авазгъа бите, экинчи сёз буса б аваз булан башлана буса, шо эки де сёзню къошуп айтгъанда, жан бар, къан бар, жан батыр, хан батыр, ян баш, он бир, он беш йимик сёзлер башлап, б авазны таъсири булан н аваз м авазгъа айланып, жамбар, къамбар, Жамбатыр, Хамбатыр, ямбаш, омбир, омбеш, сонг буса м авазны таъсири булан б аваз м авазгъа айланып, жаммар, къаммар, Жамматыр, Хамматыр, яммаш, оммир, оммешболуп къала.

Шулайлыкъда шо сёзлердеги башлапгъы н ва б авазлар ёкъ болуп, орнуна эки м аваз гелип токътай.

2. Алдагъы сёз п авазгъа бите, артындагъы г авазгъа башлана буса, эки де сёзню къошуп айтгъанда, алып гел, берип гет, билип гир, къачып гет, гелип гёр, къагъып гир йимик сёзлер башлап, г авазны таъсири булан п аваз к авазгъа айланып, алыкгел, берикгет, биликгир, къачыкгет, геликтёр, къагъыкгир,

сонг буса, к авазны таъсири булан г аваз к авазгъа айланып, алыккел, бериккет, биликкир, къачыккет, геликкёр, къагъыккир болуп къала.

Натижада шо сёзлердеги башлапгъы п ва г авазлар тайып, Оланы орнун эки к аваз елеп токътай.

3. Сёзлерде т ва ч авазлардан сонг с аваз гелсе, олар биригип, ц авазгъа айланып къала, шо ц аваз да къатты, эки бар йимик эшитиле: къатса, атса, ятса, этсе, ачса, ичсе, гечсе, бичсе йимик сёзлер: къацца, ацца, яцца, эцце, ацца, ицце, гецце, бицце деп айтыла.

Демек, т, ч, с авазлар тайып, орнуна эки ц аваз гелип къала. Тек бу ерде бир затны эсгермеге герек. Ц аваз къошулчан, т ва с авазлардан ясалгъан аваз. Шо саялы бу мисалларда янгы аваз амалгъа гелмей деп айтсакъ да янгылыш тюгюлбюз. Ч аваз да къошулчан, т ва ш авазлардан жыйылгъан. Составында т авазны сеси болгъан сонг, о да алда айтылып гетген затгъа къыйышывлу гелип къала.

4. Н авазгъа битеген сёзлеге гъ, г авазлар булан башланагъан суффикслер къошулгъанда, алгъангъа, баргъангъа, утгъангъа, гелгенге, бергенге, сёйлегенге йимик сёзлер, н ва гъ, н ва г авазлар биригип нг авазгъа (къалын ва инче вариантлары) айланып къалмакъдан алгъанга, баргъанга, утгъанга, гелгенге, бергенге, сёйлегенге деп айтыла.

Н авазгъа битеген сёзлеге къ ва г авазлар булан башланагъан сёзлер къошулуп айтылгъанда да муна шотай бола: ондан къайры, сенден къолай, бишген къоз, гелген гиши, къутургъан гийик, батгъан геме йимик сёзлер оннангайры, сенненголай, бишгенгоз, гелгенгиши, къутургъангийик, батгъангеме деп айтыла.

Тек шу эки де мисалда да, алдагъы гезик йимик, башда бар авазлар тайып, орнуна бюс-бютюн янгылары геле деп токъташдырмагъа къыйын, неге тюгюл нг авазны составында н авазны сеси къала.

Бир-бирде биз, сёзню авазларына, оланы гезигине-ерине уйренип къалып, алышынгъанына тергев бермей де къоябыз.

Бу деген сёзню падежлеге гёре тюрлендирип къарайыкъ гъали:

Баш падеж – бу

Еслик падеж – муну

Багъым падеж – бугъар

Тюшюм падеж – муну

Ер падеж – мунда

Чыгъым падеж – мундан

Тергеп къарасакъ, у аваздан сонг н аваз геле буса, б аваз м авазгъа айланагъанны гёрюп турабыз, демек, сонорный (бурунлу) н авазны таъсири булан б аваз бурунлу м авазгъа айлангъан.

Ассимиляция къайдасы юрюлмейген ерде, масала гъайдакъ диалектде, шо сёзлерде б аваз сакълана:

Баш падеж – бу

Еслик падеж – буну

Багъым падеж – бугъар

Тюшюм падеж – буну

Ер падеж – бунда

Чыгъым падеж – бундан

Олай, олар, олагъа, оларда, олардан, онда, ондан йимик сёзлени биревлер алай, алар, алагъа, аларда, алардан, анна, аннан деп айтагъаныны себеби де шо сёзлердеги а авазны таъсири булан о аваз а авазгъа айланып гъалмакъдадыр.

Къонакъ авазлар

Ассимиляция къайдасына гёре бир-бир авазлар ёкъ болуп къалагъанда йимик, бир-бир авазлар сёзлеге “къонакъ” гелип

кѡшулагъан кюйлер де бола.

Игит, илик сѣзлени биревлер й авазны алдына, элли деген сѣзню буса артына кѡшуп кѡллайлар: йигит, йилик, эллий.

Дазу, бару деген сѣзлени, у авазны таъсири булан в авазны кѡшуп, дазув, барув деп кѡллайгъанлар да бола. Кюйге кѡарагъанда, сув деген сѣзде де в аваз муна шолай кѡлланагъан болуп кѡалгъан, неге тюгюл бир-бир тюрк тиллерде, масала азербайжан тилде, шо сѣзню ахырында в аваз ёкъ: су.

Сѣзлеге артыкъ авазлар янгыз ассимиляция кѡайдасына гере тюгюл, башгъа себеплеге гѣре кѡшулагъан кюйлер де бола.

Кѡумукъ тилде янаша эки тутукъ аваз булан башланагъан сѣзлер болмай. Биз шолай сѣзлени айтып уйренмегенбиз. Шо саялы башгъа тиллерден алынгъан сѣзлени башында янаша тутукълар бар буса, оланы алдына и авазны кѡшуп айтабыз: истол, истакан, ишкала, ишкап.

Эгер тутукъ авазлар сѣзню ортасында янаша гелсе, и аваз оланы арасына салына: закис (загс), Каспийиск, кулуп (клуб).

Сѣзню ахырында буса кѡумукъ тилде тутукълар янаша гелмеге ярай, шо саялы да биз шолай сѣзлени кѡыйналмай айтмагъа болабыз: торт, порт, сортва ш.б.

Язагъанда буса оьрде эсгерилген айтылышы алышынагъан сѣзлени орфография сѣзлюкде гѣрсетилген кюйде язмагъа тюше.

Гаджими, Гажими?

Тюрк тиллерде ж аваз сѣзню башында кѡатты, кѡалгъан еринде йымышакъ эшитиле. Масала, жан, жин, жам деген сѣзлерде ж кѡатты, гѡатта эки авазны (д ва ж авазланы) сесинден жыйылгъан йимик эшитиле. Шону айтагъанда тилни ал ягъы оьрдеги тиш этлеге уруна ва бир мюгълетге буса да тыныш алыв да токътала.

Харж, гъужум, хужу деген сѣзлерде буса ж йымышакъ. Ону айтагъанда тилни алды тиш этлеге урунмай, тыныш алыв да юкъталмай, тилни де, тиш этлени де арасындан гъава юрюп тура.

Шо саялы, биз эки ерде бир ж гъарпны кѡолласакъ да, руслар тюрк ва оьзге тиллерден гелген сѣзлени башында ж-ны орнуна эки гъарпны - дж-ны кѡллай: джейран, джигит, джайлав, джинн ва ш.б.

Бара-бара шу зат адатгъа айланып, ж аваз сѣзню башында гелмесе де, руслар ону орнуна дж-ны кѡллайгъан (язагъан ва айтагъан) болуп кѡалгъан: Гаджи, Аджам, Баджи, Мухаджир ва ш.б.

Тюз кююнде эте бусакъ, шо сѣзлени Гажи, Ажам, Бажи, Мухажир деп кѡолламагъа герек эдик.

Сѣз еринде эсгерип гетсек, ж, з авазлар рус тилде сѣзню ахырында алышынып, ж аваз ш йимик, з авазда с йимик эшитиле: блиндаш (блиндаж), монташ (монтаж), тас (таз), гас (газ).

Кѡумукъ тилде буса шо авазлар сѣзню ахырында алышынмай.

Раиса БОРАГЪАНОВА,
Бабаюрт

6-нчы класда «Къошма сёзлер» деген темагъа дарс

*Хазарлардан башлана
Къумукъланы тамуру.
Не ерлеге барса да,
Бар къумукъну абуру.
/Хасаева Г.З./*

Дарсны темасы: Къошма сёзлер.

Муратлары:

1. Къошма сёзлени гъакъындагъы билимлени теренлешдирив.
 2. Оьзбашына пайдалы маълуматланы тапмагъа уьйретив.
 3. Ахтарыв ишлеге гъаваслыгъын артдырыв.
 4. Яратывчулукъ пагъмуларын, гъислерин оьсдюрюв.
 5. Ана тилине бакъгъан сюювюн артдырыв.
- Къурулушуна гёре дарс «Янгы дарс англатыв», «Беклешдирив» бёлюклерден къатнашдырылгъан.

Дарсны масъалалары:

1. Масъаланы белгилев ва токъташдырыв.
 2. Охув даражасына ва иштагълыкъларына гёре иш гёрюв.
 3. Дарсны муратларын ва масъалаларын бирликде белгилев.
 4. Темагъа гёре тюрюлю къужурлу тапшурувлар оьтгерив.
- Ишге гъаваслыкъ: охувчуланы иштагълыгъы.

Дарсны натижасында мюлк этилеген билимлер: къошма сёзлени тюзъязылышы, авуз ва языв тилде къолланышы.

Мердешлени яратыв:

- берилген материаллар булан ишлев;
- оьзбашына масъаланы чечмеге баржарывлукъ;
- пикрулашыв, анализ этив.

Къолланагъан техника ва охув-методика ясандырывлар:

- охув китаплар;
- компьютер;
- проектор.

Дарсны барышы:

1. Къурум мюгълет. Яшланы дарсгъа къуршав.
2. Муаллимни гиришив сёзю. Къаршылав.
3. Дарсны масъаласы ва муратлары булан таныш этив.
4. Янгы дарсны англатыв.
5. Беклешдирив.

Сёзню къайсы гесеги топуракъда бола?

Слайд 1. Шу терекни тамуруна къара-сагъыз, сизге сёзлени тамурун тапма кё-мек этежек.

Сёзлени языгъыз ва тамурун гёрсети-гиз. Бу сёзлени гъакъында не айтма бола-сыз?

Язда, язлыкъ, язбаш.

Бу сёзлени бир йимик тамуру бар – яз.

Язбаш деген сёз нече тамурдан этил-ген?

– Эки тамурдан.

Яшлар, нечик ойлашасыз, эки тамур-дан этилинген сёзлеге нечик сёзлер деп айтабыз.

– **Къошма сёзлер.**

Бугюн биз сизин булан къошма сёзле-ни уъстюнде ишлежекбиз.

Слайд 2. Ребусну чечигиз.

Нечик сёз болду? Языгъыз ва тамурун гёрсетигиз.

(Белбав), (Айгюл арив къыз).

Слайд 3. Ахтарыв ишден таба биз си-зин булан янгы сёзлер этеген къайдаланы табажакъбыз.

Сёзлени охугъуз ва гъар сёзде тамурну табыгъыз. Гъар тамурдан янгы сёз этигиз.

Бет (лицо)

Явлукъ (платок)

Къыз (девушка)

Таман (хватит)

Акъ (белый)

Чечек (цветок)

Къара (чёрный)

Къуш (птица)

Слайд 4. Адамны белгилери.

Сени къурдашынг нечик яшдыр? Сёз-лер язмакъ.

Дёгерекбет, узунчач, гёкгёз, къара-чач, ишсүймес, такъабаш.

Слайд 5. СЁЗЛЕНИ ЕРЛЕРИНЕ САЛМАКЪ.

КЪАРА

БАШ

АЯКЪ

КЪУШ

ГЕЧЕ

ЧАЧ

ЯЛАН

ГИЙИМ

Слайд 6. Яшланы ойларын теренлеш-дилив.

1. КЪАЙСЫ КЪУШ «ЁГЪУН» ТАЙ-ДЫРСА ГЪАЙВАНГЪА АЙЛАНА?

2. КЪАЙСЫ КЪУШ ГЮНГЕ КЪАР-ШЫДЫР?

3. ТЮКЮРЕГЕН ГЪАЙВАНДАН «ЭТИЛГЕН» ЛАП ДА УЛУ КЪУШ.

4. КЪАЙСЫ ОБЗЕННИ ТАШЫНЫ ТЮСЮ БАР ?

ОЛАР КЪОШМА СЁЗЛЕРМИ?

НЕЧЕ ТАМУРДАН ЭТИЛГЕН?

КЪОШМА СЁЗЛЕР КЁБЮСЮ ГЪАЛ-ДА ЭКИ ТАМУР СЁЗДЕН БИРИГИП ЭТИЛЕ. ШОЛАЙ СЁЗЛЕР БИР МАЪНА-НЫ АНГЛАТА.

Къаракъуш, белбав, бугюн, терезе-баш.

Шу къошма сёзлер булан жумлалар тизмек.

Слайд 7. Ял алып минут.

Къошма сёзню эшитсе – олтура, ёкъ буса – эретура.

ЧЕЧЕГЕН ЁММАКЪЛАР.

Тереклерде яшай,
Чертлевюк, къоз ашай,
Яшлар гёрюнсе, къача,
Бутакълардан уча.

Йырлай-йырлай яз ишлей,
Чечек-чечекни тишлей.
Солакъ-солакъ бере бал,
Ишлей гъар гюн, алмай ял.

Къапкъачлы – къазан тюгюл,
Сувда яшай – балыкъ тюгюл.

Аркъасында ую бар,
Алып гетеген кюю бар.

Узун бурунлу, инче тавушлу,
Ким ону оьлтюрсе,
Ол оьзюню къанын тёге.

«Зув-зув» этер, «зув» этер,
Зувуллап денгизден оьтер,
Бал ашама сюеген
Ону артындан етер.

Слайд 8. Айтывларда къошма сёзлер.
Къыйыкъсытылгъан къырда къалыр.
Балжибин де ишлемесе тишнемей.
Бугюнню тангаласы бар.
Ишсуюмесни эл суюмес.

**Слайд 9. ЖУМАНЫ ГЮНЛЕРИН ЯЗ-
МАКЪ.**

Нече тамурдан этилген?
Итнигюн, талатгюн, арбагюн, хамис-
гюн, жумагюн, сонгугюн, къаттыгюн.

Слайд 10. Уьйге иш:

**КЪОШМА СЁЗЛЕРДЕН ЭТИЛГЕН
ЖАНЛАНЫ АТЛАРЫН ЯЗМАКЪ.
МАСАЛА, ГЕЧЕКЪУШ.**

Релаксация (савлай дарсгъа гёре):
-Дарсны магъа не пайдасы болду?
-Къужурлу тийген ерлерин эсгерив.
-Не йимик четимликлерин эсгерме
боламан?
-Уьйдеги ишимде негер тергев берме
герекмен?.

Азиз халкъым, сизден тилевюм:
Ана тилни аявлагъыз, билигиз.
Неге тюгюл, аз бусакъ да дюньяда,
Бир заманда да четим этмес тилибиз.

Тематикалы планлар

Къумукъ адабият 7 клас (2 с)

№	Гечилеген материал	СА Гь АТ	З А М А Н	Сёзлюк иш	Байлавлу сёйлевню оьсдюрюв	Къу- рал- лар
	1-2 четверть					
1	Англатьив дарс. Халкъ авуз яратывчулугъу. Вводный урок. Устное народное творчество.	1		Гъасил бола, журалары, фольклор, сизьру.		
2	Къумукъ мифлер. «Гёк бёрю», «Къылыч ургъан яр». Мифы кум. «Синий волк», «Скала, рассечённая шпагой».	1		Тухум, дери, анакъ, кюрчю.	Бырынгъы замандагъы халкъланы инанывлары гъакъда хабарлашыв.	
3	«Эмен терек».	1				
4	«Дуб».	1		Ичиргилер, ебелери, шамланып, чайнарына.		
5	Къанна къазакъ йырлар. Гёнг.	1		Бёдене, торгъай, къуюшгъан, айындар, меселинде.	Къанна къазакъ й. маънасын ачыв.	
6	Айгъазини йыры.	1		Кюстюн болгъан, торат.		
7	Песня Айгази.	1		Ясын, ябагъылы, алаша.	Йырны хабар этип айтыв.	
8	Айгъазини йыры.	1				

9	Абдулланы йыры. Эпос лирика. Песня Абдуллы.	1		Гъайкел, олжа, сарасанлар, сынажа.	Ананы келпетин ачыв.	
10	Абдулланы йыры.	1				
11	Легендалар. «Таш улан» «Каменный мальчик».	1		Турукълар, кериван.	Таш уланны келпетин ачыв	
12	Сочинение «Къумукъ эпосда батырланы келпети». «Образ героев в кум. эпосе».	2				
13		1				
14	Й. Къазакъ. «Не би- лейим юз дынкъы бар ханланы». «Как я мог предвидеть коварство ханов».	1		Гюренлеге, алыс, дуван- сыз, макъар.	Шаирни шиърула- рыны терен маъна- сын ачыв.	С
15	«Гетгенибиз гёкшиа ма- рал гюз эди». «Осень голубая, как марал».	1		Чер булан, гумарлан, салагъгъа къараваш, парз эди.	Шиъруда суратлав- ланы, ошатывла- ны табыв.	У
16	«Гетгенибиз гёкшиа ма- рал гюз эди». Гёнг. 1 бёлюк.	1				
17	Чебер охув дарс.	1				
18	Кл. тыишда охув. Й. Къазакъны шиърулары. Вн. чт. Стихи И. Казака.	1				Р
19	Къоччакъай Жамал- дин «Оълюп тирилген кююм». К. Джамалдин «Как я воскрес».	1		Бугъав, над- зиратель.	Шиъру язылгъан вакътини гъалиги заман булан тен- глешидилив.	а
20	«Оълюп тирилген кююм».	1		Эрмели, Бурав-къала.		Т

21	Абусупьян Акаев «Къылыкъ китан».	1				
22	«Къылыкъ китан»	1			Къылыкъ китанны тарбиялав маънасын ачыв.	
	Дагъыстан халкъланы адабиятларындан					л
23	А. Къануров. «Мени яшавум» «Моя жизнь».	1		Чарыкълар, шекирт, магарич.	Сюжетни гъакъ. англ. берив.	а
24	«Мени яшавум».	1				
25	З. Батырмурзаев. «Тангчолпан». «Утренняя звезда».	1		Тангчолпан, харап эт.	Атасы ва уланы Б-ны гъакъында лакъырлашыв оьтгерив.	р,
26	«Кериван гетди». «Караван ушёл»	1		Кериван.		
27 28	Сочинение «Къумукъ къагъруманлар» «Рево- люционеры – кумыки». 20-нчы асрудагъы адабиятдан	2				
29	А. Салаватов. «Къарачач» 1акт «Карачач».	1		Мадар эт- дик, маъдан, хан, вазир.		а
30	«Къарачач» 2 акт	1		Къараваш, харлы этмек, нё- кер, жыкъы		
31	«Къарачач» 3 акт	1			Пьесаны аслу маънасыны айланасында лакъырлашыв юрютюв.	
32	«Къарачач». 3 акт	1				
33	Чебер кюйде рольлагъа гёре охувну уьстюнде ишлев. Работа над выразит. чтением по ролям.	1				л

34	Аткѳай. «Мени халкѳым». Гѳнг.	1				в
35	«Кѳайырхан булакъ». «Родник Каирхана».	1		Кѳалп ишлер, чо- мартлыкъ.		
	3-4 четверть					
36	Кл. тыишда охув. «Сотав булан Рашия».	1				
37	М. Ягъияев. «Топуракъ сѳйлей». «Земля говорит».	1				б
38	«Топуракъ сѳйлей».	1				
39	«Топуракъ сѳйлей».	1			Уллу Ватан дагну йылларындагъы кѳоччакълыкъны, адамланы арасын- дагъы дослукъну гъакъында хабар- лав.	
40	Баммат Атаев. «Сапунтавну арсланы». «Лев Сапун-горы».	1				
41	«Сапунтавну арсланы».	1			Асарда Советлер Союзуну игити Абдурагъман Абдуллаевни Уллу Ватан дагда гѳр- сетген гъюнерлерин суратлав.	
42	К. Абуков «Очакъда от сѳнгюнче». «Пока горит огонь».	1		Мюгълет, тиркелген, чийсынлыкъ.	Асарны чебер ала- матларын табыв.	о
43	«Очакъда от сѳнгюнче».	1				
44	«Очакъда от сѳнгюнче».	1				
45	Кл. тыишда охув. Б. Магъамматов «Атама кагъыз».	1				

46	М. Атабаев «Урлангъан ажжал».	1		Кулаклар, кюртлер, тул къалып.	Ватан дагну игит- лерини гъакъында лакъырлашыв.	
47	«Урлангъан ажжал» 2 б. Гёнг.	1				м
48 49	Сочинение «Поэмада почтальон яшны кел- пети».	2				
50	Агъмат Жачаев. «Бёрк бар сени башынгда». Гёнг.	1				л
51	«Мен къумукъман». Гёнг. «Я-кумык».	1			Ана тилни сюювге, объктемликге чакъ- ырыв.	
52	Дагъыстан халкъланы адабиятларындан Багъавдин Митаров. «Билдиригиз до- слагъа». «Сообщите друзьям».	1		Жагъ, «Хейн- кенлер», топ – топхана.		
53	«Билдиригиз дослагъа».	1				
54 55	Кл. тышда охув. Гъ. Давутов. «Чиркей денгизни йыры».	2				
56	Изложение «Чиркей денгизни гёрюнюшю».	1				а
57	Р. Гъамзатов «Къур- дашлыкъ гъакъда ёммакъ». «Сказка о дружбе».	1				
58	«Къурдашлыкъ гъакъда ёммакъ».	1				
59	Алирза Саидов. «Гели- гиз, къурдашлар». «Приходите, друзья».	1			Асарны аслу маънасы.	
60	Кадрия «Ананы оълю- вю». «Смерть матери».	1		Акъуба.	Балладада ананы келпети. Дагну акъубаларын суратлав.	р

61	«Ананы оълювю». Гѳнг.	1				
62	Кл. тыишда охув. Жаминат Керимова «Кѳурчакъ ойнамайгѳ- ан яш».	1				
63	Р. Рашитов. «Адамгѳа макѳтав». «Хвала человеку».	1		Периште, кѳул, чарыкѳлар		
64	«Адамгѳа макѳтав».	1				
65	Кѳ. Мазаев. «Периште».	1			Гулини келпетин суратлав.	
66	«Периште».	1				
67	Кл. тыишда охув. Б. Гѳажиев. «Заманны кѳонгураву».	1				
68	Гечген дарсланы такрарлав.	1				

Къумукъ адабият 7 клас (1 с)

№	Гечилеген материал	СА Гь АТ	З А М А Н	Сёзлюк иш	Байлавлу сёйлевню овсдюрюв	Къу- рал- лар
	<i>1-2 четвърть</i>					
1	<i>Англатьив дарс. Халкъ авуз яратывчулугъу. Вводный урок. Устное народное творчество.</i>	1		<i>Гъасил бола, журалары, фольклор, сигъру.</i>		
2	<i>Къумукъ мифлер. «Гёк бёрю», «Къылыч ургъан яр». Мифы кум. «Синий волк», «Скала, рассечённая шпагой».</i>	1		<i>Тухум, де- рия, анакъ, кюрчю.</i>	<i>Бырынгъы заман- дагъы халкъланы инанывлары гъакъ- да хабарлашыв.</i>	
3	<i>«Эмен терек». «Дуб».</i>	1				
4	<i>Къанна къазакъ йырлар. Гёнг. Казацкие песни.</i>	1		<i>Ичиргилер, ебелери, шамланып, чайнарына.</i>	<i>Къанна къазакъ й. маънасын ачыв.</i>	
5	<i>Айгъазини йыры. Песня Айгази.</i>	1		<i>Кюстюн бол- гъан, тор ат, ясын, алаша, ябагъылы.</i>	<i>Йырны хабар этип айтыв.</i>	
6	<i>Кл. тышда охув. Игит тарихи йырлар. Вн. чт. Песни о героях.</i>	1				
7	<i>Абдулланы йыры. Эпос лирика. Песня Абдуллы.</i>	1		<i>Гъайкел, олжа, сарасанлар, сынажа.</i>	<i>Ананы келпетин ачыв.</i>	
8	<i>Легендалар. «Таш улан» «Каменный мальчик».</i>	1		<i>Тулукълар, кериван.</i>	<i>Таш уланны келпетин ачыв</i>	

9	Сочинение «Кѳумукъ эпосда батырланы келпети». «Образ героев в кум. эпосе».	1				
10	Й. Къазакъ. «Не билейим юз дынкъы бар ханланы». «Как я мог предвидеть коварство ханов».	1		Гюренлеге, алыс, дувансыз, макъар.	Шаирни шиѳруларыны терен маънасын ачыв.	С
11	«Гетгенибиз гѳкша марал гюз эди» гѳнг. 1 бѳлюк. «Осень голубая, как марал».	1		Чер булан, гумарлан, салагъгъа, къараваш, парз эди.	Шиѳруда суратланы, ошатывланы табыв.	у
12	Кл. тыишда охув. Й. Къазакъны шиѳрулары. Вн. чт. Стихи И. Казака.	1				р
13	Къоччакъай Жамалдин «Оълюп тирилген кююм». К. Джамалдин «Как я воскрес».	1		Бугъав, надзиратель, эрмели, Бурав-къала.	Шиѳру язылгъан вакътини гъалиги заман булан тенглешидирив.	а т
14	Абусупъян Акаев «Къылыкъ китап».	1				
	Дагъыстан халкъланы адабиятларындан					л
15	А. Къануров. «Мени яшавум» «Моя жизнь».	1		Чарыкълар, шекирт, магарич.	Сюжетни гъакъ. англ. берив.	
16	З. Батырмурзаев. «Тангчолпан». «Кериван гетди». «На заре», «Караван ушѳл».	1		Тангчолпан, харап эт, кериван.	Атасы ва уланы Б-ны гъакъында лакъырлашыв оътгерив.	

17	Сочинение «Къумукъ къагъруманлар» «Герои кумыков».	1				
	3-4 четверть 20-чы асрудагъы адабиятдан					
18	А. Салаватов. «Къарачач». 1 акт. «Карачач».	1		Мадар эт- дик, маъдан, хан, вазир.		а
19	«Къарачач». 2 акт.	1		Къараваш, харлы эт- мек, нёкер, жыкъы	Пьесаны аслу маънасыны айланасында лакъырлашыв юрютюв.	
20	Чебер кюйде рольлагъа гёре охувну уъстюнде ишлев. Работа над выразительным чтением по ролям.	1				л
21	Аткъай. «Къайырхан булакъ». «Родник Каирхана». «Мени халкъым». Гёнг.	1		Къалп иш- лер, чомарт- лыкъ.		в
22	М. Ягъияев. «Топуракъ сёйлей». «Земля говорит».	1				б
23	Баммат Атаев. «Сапунтавну арсланы». «Лев Сапун горы».	1				
24	К. Абуков «Очакъда от сёнгюнче» «Пока горит огонь»	1		Мюгълет, тиркелген, чийсынлыкъ.		о
25	М. Атабаев «Урлан- гъан ажжал». 1б. «Похищенная смерть».	1		Кулаklar, кюртлер, тул къалып.	Ватан даvну игит- лерини гъакъында лакъырлашыв.	

26	«Урлангъан ажжал». 2 б.	1				м
27	Сочинение «Поэмада почтальон яшны келпети».	1				
28	Агъмат Жачаев. «Бёрк бар сени башында». «Мен къумукъман». «Я – кумык».	1			Ана тилни сюювге, оьктемликге чакъырыв.	л
29	Дагъыстан халкъланы адабиятларындан Багъавдин Митаров. «Билдиригиз до- слагъа». «Сообщите друзьям».	1		Жагъ, «Хейн- кенлер», топ – топхана.		
30	Р. Гъамзатов «Къур- дашлыкъ гъакъда ёммакъ». «Сказка о дружбе».	1				а
31	Алирза Саидов. «Гели- гиз, къурдашлар». «Приходите, друзья».	1			Асарны аслу магънасы.	
32	Кадрия «Ананы оьлювю». «Смерть матери».	1				р
33	Р. Рашитов. «Адамгъа макътав». «Хвала человеку».	1		Периште, къул, чарыкълар		
34	Къ. Мазаев. «Периште».				Гулини келпетин ачыв.	

Къумукъ адабият 7 клас (2 с)

№	Гечилеген материал	СА Гь АТ	З А М А Н	Такрарлав	Сёзлюк иш	Байлавлу сёйлевню оьсдюрюв	Къу-рал-лар
	1-2-нчи четвърть 6-нчы класда гечил- ген материалны такрарлав	5с					
1	Къумукъ тилни лексикасы. Лекси- ка. Сёз яратыв ва тюзъязыв. (Лекси- ка кум. яз. Словообр. и право- писание).	1		6-нчы клас- да гечилген матери-ал- ны такрар- лав			Т
2	Атлыкъ (Существитель- ное).	1		Атлыкъны гъакъ. матны такрарлав			а
3	Сыпатлыкъ (При- лагательное)	1		Сыпат- лыкъны белг. такр.			б
4	Санавлукъ (Числительное)	1		Санавл. гъакъ. англ. такрарлав			л
5	Орунча (Местоимение)	1		Орунчаны бёлюкл.			и
6	Б/С Байлавлу сёй- левню оьсдюрюв. Суратдагъы адам- ны уьст гёрюню- шюн суратлав. Сёз- люк диктант. (Р/р. Работа по картине. описа- ние внешности.)	1				Суратгъа гёре хабар тизив	ц а л а р,

7	<p><i>Морфология ва тюзъязыв</i></p> <p><i>Ишлик (глагол).</i></p> <p><i>Ишликни бетлеге ва санавлагъа гѳре тюрлениши. (Спряжение глаголов).</i></p>	12		<i>Ишл. зам. гѳре тюрл.</i>			к
8	<p><i>Ишликни бетлеге ва санавлагъа гѳре тюрлениши. (Спряжение глаголов).</i></p>	1					а
9	<p><i>Бет кѳошумчалар, оланы кѳолланышы. (Суффиксы личных глаголов, их употребление.)</i></p>	1		<i>Парагр. 76</i>	<i>Алгъанмандыр, алгъансандыр</i>	<i>Соравлагъа гѳре язып жавап берив</i>	р т
10	<p><i>Бет кѳошумчаланы тюзъязылышы. (Правописание личн. оконч. гл.)</i></p>	1		<i>П. 77</i>	<i>Алгъанбыз (алгъаммыз) гелгенбиз (гелгеммиз)</i>	<i>Жумлалар тизив №332</i>	о
11	<p><i>Гѳчюм ва къалым ишликлер. (Переходные и непереходные глаголы.)</i></p>	1		<i>П. 81</i>	<i>Ялбарып.</i>	<i>Текстге гѳре соравлар ва жаваплар языв</i>	ч
12	<p><i>Ишликни даражалары. (Залог глаголов).</i></p>	1		<i>П. 82</i>	<i>Толтур, гелтир, оьлтюр, гѳрсет, авдар, тургъуз, айттыгъызычы, гелигизчи.</i>	<i>Хабар тизив</i>	к а

13	Ишликни багъышлары. Буйрукъ багъыш. (Наклонения глаголов. Повелительное накл.)	1		П. 83		Берилген сёзл. Булан ж. тизив. № 342	л
14	Изложение «Игит солдат». Бет. 44 (онгар.) «Смелый солдат».	1					а
15	Изложение (языв)	1					р,
16	Тилев багъыш. Ону къошма формасы. (Желательное наклонение).	1		П. 84	Юрюгюзсене, турсана, болгар.	Чебер охув № 345	
17	Диктант.	1					
18	Шарт наклонение. (Сослагательное накл.)	1		П. 87			
19	Хабар накл. Ону заманлары. (Изъявит. накл. Время глаг.)	1					
20	Хабар наклонение-ни простой ва къошма формалары. (Простые и составные формы гл. изъявит. накл.)	1		П. 87	Ала эди, геле эди, алажакъ, гележек.	Жаяланы ача туруп, гёчюрюп языв. №391	с
21	Ишликни этилиши (Образование гл.)	1		П. 75			у
22	Инфинитив.	1			Билдирмеге, гёрмеге, гёрсетмеге.	Шиъруну чебер охуп, инф. табыв.	р
23	Инфинитивни жумлада къуллугъу. (Роль инф. в предл.)	1				Текстде инф. табыв.	а
24	Диктант.	1					т

25	Сыпатишлик Сыпатишликни гъакъында англав. Сыпатишликде ишликни ва сыпатлыкъны белгилери. (Причастие. Призн. гл. и прил. в прич.)	5с 1		П. 38 П. 75	Зангыр-зунгурлап, ялламай-гъан, лан-сыл-лайгъан.	Сыпатишл. булангъы ж. тизив	л
26	Сыпатишликни заманлары ва оланы этилиши. (Времена прич. и их образование)	1		П. 39, 102	Баргъан адам, бара-жакъ адам.	Чебер охув	
27	Сочинение «Мени юртум».	1				Тил оьсдюрюв	р,
28	Сыпатишликни атлыкъны орнунда къолланышы. (Употр. прич. вместо суц.)	1		П. 41, 104			
29	Сыпатишликни гелишлеге гёре тюрлениши ва тюрлю-тюрлю къошумчаланы къабул этегенлиги. (Склонение прич. по надежам)	1		П. 43	Битмейген хазна, алгъанынг, тюшгенинг		т
30	Сыпатишл. тюз язылыш. Правописание прич.	1		П. 44			е
31	Б/С Адабият игитге характеристика язъив.	1					с

32	Атишликлер. Атишликлены гъакъында англав. Биринчи тайпа атишликлер, ола ны надежлеге гёре тюрлениши. (Именные гл., скл. по надежам)	4с 1					т л
33	Атишликлены экинчи тайпасы 2-нчи тайпа атишл. этеген кёшумчалар. (Суффиксы именных гл.)	1		П. 107	Масъала, себеби	Атишл. булан ж. тизив.	е
34	Тергев диктант.	1					р,
	3-4 четверть	1					
35	Атишликде ишликни ва атлыкъны белгилери. Атишликни жумлада кёуллугъу. (Признаки суц. и гл. в им. гл. Роль им.гл. в предл.)	1		П. 23	Айтмакъ, айтмагъы, гелмегим.	Жумлалар тизив.	К
36	Гъалишлик. (Деепричастие) Гъалишликни гъакъында англав. (Понятие о деепричастиях).	4с 1				«От салдылар» деген ат булан гиччи изложение языв.	а
37	Гъалишликни ишликге де, гъаллыкълагъа да ошайгъан хасиятлары. (Признаки гл. и наречий в дееприч.)	1		П. 75	Алгъасап, башлагъынча, гёрюнче		т

38	Гъалишликни этилиши ва тюз язылышы. (Правописание деепр.)	1		112			о
39	Гъалишликли байламны гъакъында англав. (Понятие о деепр. обороте)	1		П. 112	Башым экгенмен, юхугъа батып.	Хабар тизив.	ч
40	Сочинение «Мени кѳурдашым».	1					
41	Кѳошма ва кѳемекчи ишликлер. Кѳемекчи ишликленни гъакъында англав. Кѳм. ишл. биринчи ва экинчи тайпасы. (Понятие о вспомогательных гл.)	4с 1			Башламакъ, къалмакъ, чыкъмакъ	Кѳой, тур, гѳр, йибер деген сѳзлер булан жумл. тизив	к а
42	Кѳемекчи ишликленни этилиши ва тюрлениши. Эди, экен кѳм. ишл. тюз язылышы. (Образование и правописание вспом. гл.)	1		П. 114	Баргъан эди, гѳрген эди, алгъан эди		л
43	Кѳошма ишликленни гъакъында англав, оланы этилиши ва тюрлениши. (Сост. гл., их образование)	1					а
44	Кѳошма ишликленни тюз язылышы. Ишл. ж. кѳуллугъу. (Правописание. сост. гл., роль глаголов в пр.)	1		П. 77			р,

45	Англатьв диктант.	1					
46	Гьаллыкъ. (Наречие) Гьаллыкъны гьакъында англав. (Понятие о наречии).	5с 1		П.100	Шосса-гъат, тангала, бугюн, бирден.	Берилген гьаллыкълар булан хабар тизив	т
47	Гьаллыкъланы бёлюклери. (Разряды наречий)	1			Бирдагъы, чийлейин.		а
48	Гьаллыкъланы бёлюклери.	1					
49	Гьаллыкъланы этилиши. Гьаллыкъ этеген кьошумчалар. Кьошма гьаллыкълар. (Образование наречий. Суффиксы, образующ. Нареч.)	1		П. 102	Туврадан-тувра, ари- бери, эрте-геч.	Гьар сёз булан экишер жумла тизив	б
50	Б/С Гьаллыкъланы кьоллап, авуздан хабар тизив.	1					л
51	Гьаллыкъланы тюзь-язылышы ва жумлада кьуллугъу. (Правописание наречий)	1		П. 119	Нечакъы, тангала, бирисигюн	Тав, гюн деген сёзл. гьаллыкълар этив	и
52	Тергев диктант.	1					
53	Кёмекчи тил гесеклер Кёмекчи тил гесеклер. Тиркевючлер. (Служ. части речи. Послелог).	1		П. 75		Кёмекчи тил гесимлени кьоллап ж. тизив.	ц
54	Тиркевючлени сёйлевде кьолланышы. (Применение послелогов в речи)	1				Тиркевючлери булангъы ж. тизив.	а л

55	Турк. де, башгъа тил гесимл. де кѳул. кют.сѳзл. (Слова, употр. вместо послелогов и др. частей речи)	1					а р,
56	Тиркевючлени тюз язылышы (Правописание послелогов).	1			Йимик, булан, аялы, себепли.		т
57	Сочинение	1					
58	Кѳемекчи атлар. (Служебные слова)	1				Кѳемекчи атл. сѳйл. кѳоллав.	е
59	Байлавучлар (Союзы) Байлавучланы гъакъында англав. (Союзы. Понятие о союзах)	3с 1		Алда -гъы кл. гечил -ген мат. такрарл	Шо саялы, шо себепли, амма.	Байлавучланы жумлаланы бѳлюклерин, жумлаланы бир жынслы уьюрлерин	с
60	Байлавучланы тюрлюлери (Разновидности союзов)	1				байламакъ учун кѳоллав.	
61	Булан, бир, да, де, не деген сѳзлени байл. ролюнда кѳолланышы. (Употребление некоторых слов в роли союзов)	1			Алам да, кѳалам да.		т
62	Гесекчелер (Частицы) Гесекчелени гъакъында англав. Башгъа тил г. ва гесекч. кѳуллугъунда кѳолланышы. (Понятие о ч.)	2с 1		П.130	Бар чы, ал чы, дюр хари, гел дагъы.	Гесекчелени кѳоллап жумлалар тизмек	л
63	Гесекчел. тюз язылышы. (Правописание частиц)	1					

64	Б/С Адабият игит-ге авуздан характеристика берив. (Характеристика лит. героя).	1					e
65	Уьнлюклер Оланы сёйлевдеги кёуллугъу. Гыс англат., тюрлю авазл. гёрсет. уьнл. (Междометия. Междометия, обозн. разные чувства, звуки).	2с 1			Вах-х-х, чыш-ш, тах-тух, в-ш-ш.	Уьнлюкле-ни сёйлевде кёол-лав, оланы тюз айырыв	р.
66	Уьнл. интон. якъдан айырыв, оланы янында токътав белгилер.(Знаки препин. при межд.)	1			Огъ, ай, волагъ.		
67	Тергев диктант.	1					
68	Б/С Байлавлу сёйлевню уьстюнде ишлев. Такрарлав. Р/Р. Повторение.	1					

Абдулкерим САЙТОВ,
педагогика илмуланы кандидаты

Къумукъ тилден тергев тестлер

Шу тестлер къумукъ тилни школа программасына гёре тизилген. Муаллим оланы, объюню къаравуна гёре алышдырып, тынчлашдырып, къысгъартып, толумлашдырып, 5-11- нчи класларда къолламагъа бола. Тестлер аслу гьалда лексика, морфология ва синтаксис бёлюклени къуршай, тек тилни озге бёлюклеринден де аз буса да материал берилген.

Тестлени дарсны къайсы бёлюгюнде де, уйге иш гьисапда да, уьлгю гьисапда, олимпиаларда да къоллама ярай. Ондан къайры, бу ишлер муаллимни объюню билимлерин камиллешдирме де кёмек этежек.

Тестлени тюз жаваплары къалын шрифт булан белгиленген, жумлаларда соравланы жаваплары курсив булан гёрсетилген.

Авазлар ва гъарплар

1. Къумукълар орусязывнукюрчюсюндеги алифбагъа къайсы йыл гёчген:

А - 1926; Б - 1928; В - 1938; Г - 1946.

2. Къумукъ алифбада нече гъарп бар:

А - 33; Б - 36; В - 38; Г - 39.

3. Къумукъ тилде нече инче созукъ бар:

А - 5; Б - 4; В - 6; Г - 3.

4. Къумукъ тилде нече къалын созукъ бар:

А - 5; Б - 4; В - 6; Г - 3.

5. Къайсы сёзюню айтылышында сангырав тутукъ янгырав жутуна айлана:

А - авлакъда; Б - къаракъуш; В - биразгъа; Г - уьстден.

6. Къайсы сёзюню айтылышында янгырав тутукъ сангырав жутуна айлана:

А - авлакъда; Б - къаракъуш; В - биразгъа; Г - уьстден.

Лексика

7. «Белет» деген сёзюню маънасы нечикдир:
А - белгили; Б - бажарывлу; В - пайлангъан; Г - ортасындагъы.

8. «Айбат» деген сёзюню маънасы нечикдир:
А - уллу; Б - исбайы; В - гъайран; Г - бек тизив.

9. «Талай» деген сёзюню маънасы нечикдир:
А - къайгъы; Б - насип; В - гюнагъ; Г - къыснат.

10. «Авзун ачса, оьпкеси гёрюне» деген бирикген сёзтагъымны маънасы:

А - семиз; Б - арыкъ; В - таза; Г - юккъа.

11. Бирикген сёзтагъымны маънасы:
Отдан гёлек гиймек.

А - безенмек; Б - бек къарсаламакъ; В - азмакъ; Г - бийик болмакъ.

12. Бирикген сёзтагъымны маънасы: Ит оьлген ер.

А - нас ер; Б - йыракъ ер; В - чёплюк; Г - ювукъ-ара.

13. Шу бирикген сёзтагъымны къайсы сёзю тюзюрюлген: Этин... ашамакъ.

А - биширип; Б - асып; В - къызартып; Г - чийлей.

14. Шу бирикген сёзтагъымны къайсы сёзю тюзюрюлген: Тирменчини... дерти.

А - будай; Б - сув; В - гъабижай; Г - ун.

15. Шу бирикген сёзтагъымны къайсы сёзю тюзюрюлген: Талайына... явмакъ.

А - таш; Б - янгур; В - къар; Г - къоз.

Сёзюню тизими

16. Тюздеги сёзлерден шулай тизими булангъысын тап: тамур + сёз этеген къошумча + сёз этеген къошумча + сёз

тюрлендиреген кьошумча:

А – толкьунлана; Б – талавурчулар; В – бабаюртлуланы; Г – яшавубуз.

17. Тюддеги сёзлерден шулай тизими булангысын тап: тамур + сёз этеген кьошумча + сёз этеген кьошумча + сёз этеген кьошумча:

А – учгьунлары; Б – гёзлейгенлер; В – япсарындан; Г – татывсузлукь.

18. Тюддеги сёзлерден шулай тизими булангысын тап: тамур + тамур + тамур + сёз этеген кьошумча:

А – сувсепгич; Б – кьызывунда; В – гёксувотарлы; Г – башалманчылыкь.

Тил гесимлер

19. Кьумукь тилде нече тил гесим бар:

А – 8; Б – 9; В – 10; Г – 11.

20. Тюддеги жумлада гезигине гёре кьайсы сёз кёмекчи тил гесим бола:

Кьачакьлар артын ерли тартылды:

А – 1; Б – 2; В – 3; Г – 4.

21. Тюддеги сёзлерден гьаллыкьны гёрсет:

А – ачувланып; Б – сакьлангьан; В – хапарсыздан; Г – дымлы.

22. Тюддеги жумлада гезигине гёре кьайсысы модаль сёз бола:

Бизге тез етишмеге тарыкь:

А – 1; Б – 2; В – 3; Г – 4.

23. Тюддеги жумлада гезигине гёре кьайсы сёз сыпатлыкь бола:

Обтесиз кьыйывсуз адам эди:

А – 1; Б – 2; В – 3; Г – 4.

25. Тюддеги жумлада нече кёмекчи тил гесим бар:

Гьали Зайнап бизге чи нечик де гелмей, гьатта хапарсыз орамда гёрсе де, ёл ташлап гете. (У. Мантаева.)

А – 2; Б – 3; В – 4; Г – 5.

26. Тюддеги жумлада толу маьналы нече тюрлю тил гесим бар:

Аналаны кьарынларын кьайнатып, Кьара ерни кьарынына гиргенбиз.

Яшав бизге инг де арив вакьтиде

Яшав учун яш жаныбыз бергенбиз. (М. Атабаев.)

А – 3; Б – 4; В – 5; Г – 6.

27. Кьумукь тилде кьайсы тил гесим лап да кёп кьоллана:

А – атлыкь; Б – сыпатлыкь; В – ишлик; Г – санавлукь.

28. Шу жумлада нече атлыкь бар:

Жувуп шонда бетим - башымны да, мичари – согьан булан ачкьарын да бузуп, артындан кьангьынча сув да ичип, пунцадай болдум. (И. Керимов.)

А – 3; Б – 4; В – 5; Г – 6.

Тюзьязыв

29. Сёзлени тюз языгьыз; кьошулуп языла буса, шу + белги салына; кьысгьа гьыз оьзю салына; тюз буса, кююнде кьала.

1 – салам...алекум, 2 – авуздан...авузгьа, 3 – бир...нече, 4 – кьан...тамур, 5 – гьар...бир, 6 – гьар...ким, 7 – кьатын...гиши, 8 – ким...билди (этмек), 9 – инжи...чечек, 10 – сала...оьзден.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
+	-	+	-	+	+	+			

30. Сёзлерде кьутгьарылгьан гьарпланы языгьыз; кьутгьарылмагьан буса, тюз язылышын гёрсетигиз: кьошулуп языла буса, шу + белги салына; кьысгьа гьыз оьзю салына; тюз буса, кююнде кьала.

1 – сыйырт...ыч, 2 – йырт...ыч, 3 – йылан...балыкь, 4 – кюл...сыпат,

5 – кьатын...кьыз, 6 – Узай...булакь, 7 – такьал...бакьа, 8 – кьабан...тиш, 9 – кьам...чу, 10 – тонкь...тонкь (кьуш), 11 – бир...нече, 12 – гьар...ким.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
кь	гь	+	+	-	+	ы	+	у	+		

31. Сёзлерде кьутгьарылгьан гьарпланы языгьыз; кьошулуп языла буса, + белги салына; кьысгьа гьыз оьзю салына; тюз буса,

кююнде къала.

1 – Адил...гъажи...отар, 2 – Баммат...
бек...юрт, 3 – таш...къабакъ,
4 – баш...алман, 5 – оьгюз...емиш, 6 –
ибыгъал...ы, 7 – къаны...жаны, 8 – гъапур...
чупур, 9 – ёнг...урчкъа, 10 – жыкъы...баш,
11 – ич...май, 12 – къынг...ыр.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
+	+	+	+	ь	л	-	-			+	+

Жумла. Сёзлени байлаву

32. Тюпдеги сёзтагъымлар нечик байлав булан байлангъан:

къатты юхлай, юрт тувар, шагъар баву, беш яш, кюлей – ойнай гелелер:

А – тизилив; Б – башчылыкъ; В – янашыв; Г – иерив.

33. Тюпдеги сёзтагъымлар нечик байлав булан байлангъан:

еринден тербенмей, кёкге учурду, дарс башладыкъ, денгизде киридик:

А – тизилив; Б – башчылыкъ; В – янашыв; Г – иерив.

34. Тюпдеги сёзтагъымлар нечик байлав булан байлангъан:

Али де, Умар да; я сен, яда мен; Сотав булан Рашия; гелди, ашады, гетди:

А – тизилив; Б – башчылыкъ; В – янашыв; Г – иерив.

35. Шу жумлада нече сёзтагъым бар:

Гъай балаларым, сиз, озокъда, не билесиз, гъали де авзугъуздагъы сарилеригиз таймагъан яшларсыз. (Аткъай.)

А – 2; Б – 3; В – 4; Г – 5.

36. Шу жумлада нече сёзтагъым бар:

Юхусу къачар йимик, Инив юзге чыкыгъан, къавжагъан къарт да тююл. (У. Мантаева.)

А – 3; Б – 4; В – 5; Г – 6.

37. Шу жумлада нече сёзтагъым бар:

Танг къата, хоразлар къычыра, къойланы мангырайгъан авазлары эшитиле. (У. Мантаева.)

А – 2; Б – 3; В – 4; Г – 5.

Простой жумла

38. Тюпдеги сёзтагъымлардан жумланы грамматика тюбю болуп болмай:

А – аты бар; Б – кюлю тебе болмас; В – умутлары уллу; Г – сув ичире.

Тюпдеги сёзтагъымлардан эки бёлюкю жумланы гёрсетигиз:

А – агъач гесе; Б – авлакъ сюрюле; В – чыкыгъан эди; Г – этген ишинг

39. Простой жумланы гёрсетигиз (токътав белгилер салынмагъан):

А – Гелсе гетер. Б – Гелсе гетербиз. В – Къызым сагъа айтаман гелиним сен тынгла (айтыв). Г – Мен гелгинче олтур.

40. Шу жумланы хабарлыгъы нече сёзден этилген:

Хасай, аранда яшынып, Марьянгъа тюбек гёзлеп тура болгъан экен. (К.Абуков.)

А – 2; Б – 3; В – 4; Г – 5.

41. Шу жумланы хабарлыгъы нече сёзден этилген:

Ону уланы Расул, институтну битдирип, юртгъа агроном болуп къайтды. (М. Гьусейнов.)

А – 1; Б – 2; В – 3; Г – 4.

42. Шу жумлада нече толумлукъ бар:

Гъакъыллары етип, арслан тутса да, Гъайгевлюкге аты айтылыр касипни. (Й.Къазакъ.)

А – 1; Б – 2; В – 3; Г – 4.

43. Шу жумлада нече белгилевюч бар:

Биз аридеги, айланасы отлавлар булан къуршалгъан отаргъа гёчдюк. (А. Сулейманов.)

А – 2; Б – 3; В – 4; Г – 5.

44. Шу жумлада нече гъал бар:

Къунанлайын къозалакъгъа екдирип, Дюнъяланы тюрлю азабын чекдирип, Чинк артында чырмап – гюрмеп йибердинг

Чинк гавурну Сибирь деген ёлуна...

(Й.Къазакъ.)

А – 2; Б – 3; В – 4; Г – 5.

45. Шу жумладагъы гьал къайсы бѐлюкге гире:

Арив, исбайы къаркъара сувда йибигенде йимик бюрюшген эди. (Р.Расулов).

А – заман; Б – ошатыв; В – оьлчев – даража; Г – мурат.

46. Шу жумладагъы гьал къайсы бѐлюкге гире:

Гирип барсам ата юртгъа аявлу,

Аявлум кѐп, бир аявлум етишмей. (М. Атабаев.)

А – заман; Б – ер; В – оьлчев; Г – мурат.

47. Шу жумладагъы гьал къайсы бѐлюкге гире:

Хизири юртгъа гелген сайын Уллубийни савлугъун сорай эди.

(Р. Рашидов.)

А – кюй; Б – оьлчев; В – ер; Г – заман.

48. Шу жумладагъы гьал къайсы бѐлюкге гире:

Абурѐтгени саялы бирев де оьзденлигинден тѐбен тюшмеген. (Ш. Альбериев.)

А – мурат; Б – себеп; В – кюй; Г – заман.

49. Шу жумладагъы гьал къайсы бѐлюкге гире:

Асгерлерибиз бир къарышгъа да артгъа тартылмады. (И. Керимов.)

А – мурат; Б – заман; В – ер; Г – оьлчев – даража.

50. Жумладагъы бир жынслы уьюрлер къайсы байлавучлар булан байлангъан:

О заманда байлар учун хас эди

Той да, кеп де, гъар-бир тюрю макътав да... (А. Сулейманов.)

А – айырагъан; Б – къошагъан; В – къаршылыкълы; Г – иертеген.

51. Жумладагъы бир жынслы уьюрлер къайсы байлавуч булан байлангъан:

Эки сѐз айт, тек сав деп айт, тилеймен...

(А. Сулейманов.)

А – къошагъан; Б – айырагъан; В – къаршылыкълы; Г – иертеген.

52. Жумладагъы бир жынслы уьюрлер къайсы байлавучлар булан байлангъан:

Ошамай чы магъа не гѐз, не де къаш... (А. Сулейманов.)

А – айырагъан; Б – иертеген; В – къаршылыкълы; Г – къошагъан.

53. Жумланы уьюрлери булан грамматика якъдан байланмагъан сѐзлер:

А – чакъырыв сѐз; Б – модаль сѐз; В – гесекче; Г – уьнлюк.

54. Жумланы уьюрлери булан грамматика якъдан байланмагъан сѐзлер:

А – гиришген сѐз; Б – байлавучлар; В – уьнлюклер; Г – тиркевюч.

55. Бир баш уьюрю – хабарлыгъы булангъы жумлалар нече тюрю бола:

А – 1; Б – 2; В – 3; Г – 4.

56. Шу жумла бир баш уьюрю булангъы жумлаланы къайсы бѐлюкге гире:

Сюйсенг баштигинден туруп юрю!.. (К. Абуков.)

А – белгили бетли; Б – ортакъ бетли; В – белгисиз бетли; Г – бетсиз.

57. Шу жумлалар бир баш уьюрю булангъы жумлаланы къайсы бѐлюкге гире:

Солдатлайын тизип ойнатдылар,

Къазанлайын ичибиз къайнатдылар... (Й. Къзакъ.)

А – бетсиз; Б – белгили бетли; В – ортакъ бетли; Г – белгисиз бетли.

58. Шу жумла бир баш уьюрю булангъы жумлаланы къайсы бѐлюкге гире:

Атанг булан макътанма, атынг булан макътан. (Айтыв.)

А – ортакъ бетли; Б – бетсиз; В – белгили бетли; Г – белгисиз бетли.

59. Шу жумла бир баш уьюрю булангъы жумлаланы къайсы бѐлюкге гире:

Шолай сорамагъа магъа негер тарыкъ эди. (М. Ягъияев.)

А – белгили бетли; Б – бетсиз; В – бетли; Г – ортакъ бетли.

60. Шу жумлалар бир баш уьюрю булангъы жумлаланы къайсы бѐлюкге гире:

гире:

Мармар къала. Ап – акъ шиша уйлер.
Къыяматгюн чакъты жин урлукъ.

А – бетсиз; Б – белгисиз бетли; В – ат; Г – ортакъ бетли.

Къошма жумла

61. Къошма жумланы гёрсетигиз (токътав белгилер салынмагъан):

А – Асилбалыкъ балагъа тюр ташлайгъан вакъти.

Б – Нечакъты айтса да хоншу сонг да о бизде элни адаты.

В – Къурман бизин арабызда ёкъну англайман тек шогъар юрегим булан инанып битмеймен. (И.Казиев.)

62. Къошма жумланы гёрсетигиз (токътав белгилер салынмагъан):

А – Тюбек урса тиймежек.

Б – Муна инивюм ювукъ – досгъа да шулай яман атлы болма тюше. (К.Абуков.)

В – Геч ятгъанда гёзюне кёп заман юху гелмей. (И.Казиев.)

63. Тюпде берилген жумла къошма жумланы къайсы журасыдыр:

Гъакъылдан уллу байлыкъ да ёкъ, билимден уллу хазна да ёкъ. (Айтыв.)

А – тизилген къошма; Б – иерченли къошма; В – байлавучсуз къошма.

64. Тюпде берилген жумла къошма жумланы къайсы журасыдыр:

Воллагы, уланынг сени ажайып сагъынгъан, Ажай, яда эрке уйретгенге ошайсан. (И.Казиев.)

А – тизилген къошма; Б – иерченли къошма; В – байлавучсуз къошма.

65. Тюпде берилген жумла къошма жумланы къайсы журасыдыр:

Ким биле: гёзге шолар гёрюне. (И.Казиев.)

А – тизилген къошма; Б – иерченли къошма; В – байлавучсуз къошма.

66. Бёлюклери байланагъан кююне къарап, къошма жумлалар шулай бола:

А – тизилген ва иерченли къошма

жумлалар;

Б – байлавучлу ва байлавучсуз къошма жумлалар;

В – бир жынслы ва бир жынслы тюрюл бёлюклери булангъы жумлалар.

67. Къошма жумланы бёлюклерини арасындагъы маъна ва синтаксис аралыкълар нени кёмеклиги булан гёрсетиле:

А – байлавучланы ва байлавчу сёзлер булан;

Б – байлавучланы, интонацияны ва бёлюклени гезиги булан;

В – байлавучланы, байлавчу сёзлени, интонацияны ва бёлюклени гезиги булан.

68. Къайсы къошма жумланы бёлюклери бир – бирини ичине гирип бола:

А – тизилген къошма жумланы;

Б – иерчен къошма жумланы;

В – байлавучсуз къошма жумланы.

69. Шу къошма жумланы бёлюклери не булан байлангъан:

Эсиргенге болма ярай, гъатта ону гёзлери сувланма аз къалды. (И.Казиев.)

А – гесекче булан; Б – байлавчу сёз булан; В – тизеген байлавуч булан;

70. Къурулушуна гёре шу жумла:

Олай болгъанда, мен военкоматгъа, сонг дарайкомпрофсоюзгъа да етишежекмен. (И.Казиев.)

А – иерченли къошма жумла; Б – тизилген къошма жумла;

В – простой (гиришив сёз, бир жынслы уюрлер булан четимлешген).

71. Тизилген къошма жумланы бёлюклери...

А – тенг ихтиярлы;

Б – бир бёлюгю башгъасына таби бола;

В – биринчи бёлюгю аслу деп гъисаплана.

72. Тизилген къошма жумлада къайсы байлавучлар къолланмай:

А – ва, да, де, гъам, булан; Б – тек, амма, буса;

В – неге тюрюл, шону учун, шо себепден.

73. Иерченли къошма жумлада къайсы

байлавучлар кьолланмай:

А – ким, не, деп, нече - шончакъы;

Б – сонг да, яда, ва амма, бир - -бир ;

В – учун, шо себепден, неге десе.

74. Тизилген кьошма жумлада байлавучлар болуп болмай:

А - гьаллыкъ; Б – гесекче; В – гьал ишлик; Г – сыпат ишлик.

75. Иерченли кьошма жумланы бёлуклерин байлай:

А – иертеген ва тизеген байлавучлар;

Б – иертеген байлавучлар ва байлавчу сёзлер;

В – янгыз иертеген байлавучлар.

76. Тюз ой кьайсыдыр:

А – иерчен бёлук баш бёлукню алдында, артында, ичинде гелме бола.

Б – иерчен бёлук баш бёлукню ичинде гелме болмай;

В – иерчен бёлук гьар заман баш бёлукден сонг геле.

77. Кьайсы иерчен бёлюгю булангъы кьошма жумладыр:

Ким ишлей – шо ашай. (Айтыв.)

А – иерчен шарт; Б – иерчен иеси; В – иерчен хабарлыкъ.

78. Кьайсы иерчен бёлюгю булангъы кьошма жумладыр:

Сен кьайтгъан деп, эшитип гелгенбиз.

А – иерчен заман; Б – иерчен гьал; В – иерчен толумлукъ.

79. Кьайсы иерчен бёлюгю булангъы кьошма жумладыр:

Геч ятгъанда гёзюнге кёп заман юху гелмей. (И.Казиев.)

А – иерчен ер; Б – иерчен вакъти (заман); В – иерчен кюй.

80. Кьайсы иерчен бёлюгю булангъы кьошма жумладыр:

Разведчиклер тюрлю – тюрлю ябушув кьайдаланы уьйрене туруп, арадан кёп заман гетди. (И.Керимов.)

А – иерчен кюй; Б – иерчен вакъти; В –

мурат.

81. Кьайсы иерчен бёлюгю булангъы кьошма жумладыр:

Не ерде иш артда гёрюнсе, агроном, бир де кьарамай, шонда тербене. (И. Керимов.)

А – иерчен кюй; Б – иерчен шарт; В – иерчен ер.

82. Тюдде берилген кьошма жумланы нече бёлюгю бар:

Кьурман уьйден таймай турмаса, бажарылмады; гертиси, шагьаргъа барма юреги гьасирет, неге туюл де, бир янындан-военкомат, сонг да, ишни гьайын этмесе, бажарылмай. (И.Казиев.)

А – 3; Б – 4; В – 5; Г – 6.

83. Шу жумланы бёлуклери нечик байлангъан (токътав белгилери салынмагъан):

Гече ятгъанда гёзюне юху гелмей эртен буса тез уяна. (И.Казиев.)

А – иертив ёлу булан;

Б – тизилив ёлу булан;

В – иертив ёлу ва интонация булан;

Г – иертив ва тизилив ёлу булан.

84. Бир нече иерчен бёлуклери булангъы кьошма жумлада иерчен бёлуклери бир жынслы бола, эгер...

А – баш бёлукню башгъа – башгъа сёзлерине байланып гелсе;

Б – баш бёлукню бир сёзюне байланып гелсе;

В – савлай баш бёлукге байланып гелсе;

Г – баш бёлукню бир сёзюне яда савлай оьзюне байланып гелсе.

85. Бир нече иерчен бёлуклери булангъы кьошма жумлада иерчен бёлуклери, тенг ихтиярлы болуп, бир жынслы болмай, эгер...

А – баш бёлукню башгъа – башгъа сёзлерин ачыкъ этип гелсе;

Б – баш бёлукню бир сёзюн ачыкъ этип гелсе;

В – баш бёлукню башгъа – башгъа

сѳзлерин ачыкъ этип яда бир бѳлюгю савлай баш бѳлюкню ачыкъ этип, биревюсю буса – ону бир сѳзюн ачыкъ этип гелсе.

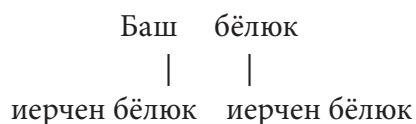
86. Шу схема иерченли кѳошма жумланы кѳайсы журасын гѳрсете:

А – даражалы иерив;

Б – тенг ихтиярлы (бир жынслы) иерив;

В – тенг ихтиярлы (бир жынслы тѳгюл) иерив.

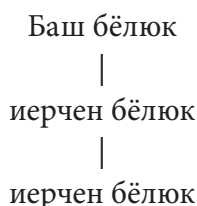

А – тенг ихтиярлы иерив (бир жынслы);

Б – даражалы иерив;

В – тенг ихтиярлы (бир жынслы тѳгюл) иерив.

88. Шу схема иерченли кѳошма жумланы кѳайсы журасын гѳрсете:

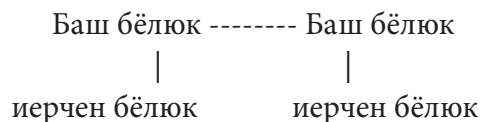
А – даражалы иерив;

Б – тенг ихтиярлы (бир жынслы иерив);

В – тенг ихтиярлы (бир жынслы тѳгюл)

иерив.

89. Шу схема иерченли кѳошма жумланы кѳайсы журасын гѳрсете:

А – тенг ихтиярлы (бир жынслы) иерив;

Б – даражалы иерив булан байлангъан;

В – иертив ва тизилив ёлу булан байлангъан;

Г – тенг ихтиярлы (бир жынслы тѳгюл).

90. Тѳпде берилген иерченли кѳошма жумла, бѳлюклери байлангъан кѳюне кѳарап, кѳайсы журагъа гире:

Ондан кѳайры, бу бир йылдан да артыкъ улав кѳалып турагъанны, ону устьюне ер салынмагъанны, гъали – гъалилерде тайланы ашамагъа кѳарап айланагъан бир бѳрюню таптап оьлтюргенни де Атай кѳп яхшы биле. (Ю. Гереев.)

А – даражалы иерив;

Б – бир жынслы иерив;

В – бир жынслы тѳгюл иерив.

91. Байлавучсуз кѳошма жумланы гѳрсетигиз (токътав белгилер салынмагъан):

А – Муна балам бир аллагъисен сакъ бол сындырып кѳоясан сонг да тѳюнде Дусягъа янгы бишлакъ. (И.Казиев.)

Б – Бираз арекде кѳыр гъайва бир ийис ура бир ийис! (К.Абуков.)

В – Ярай буса сизге тилев бу гъакъда бизге билдиригиз. (Аткѳай.)

Г – Мени кѳурдашларым Агъмат Къадир Магъаммат Паша бары да юртда яшайлар. (М.Ягъияев.)

92. Байлавучсуз кѳошма жумланы биринчи бѳлюгюне тѳпден экинчи бѳлюгюн табыгъыз:

Ай тувду – шоссакъат...

А – айлана якъны шыплыкъ кѳуршады.

Б – биз ёлгъа тѳшдюк.

В – мен ону заманында эс этмедим.

93. Тѳпде берилген жумланы бѳлюклерини маъна аралыкъларын белгилегиз:

Уллу шатлыкъ жыйын болду: школаны футбол командасы биринчи ерни алгъан эди. (И.Керимов.)

А – ишлени, гъалланы гезигине гѳре санап геле;

Б – экинчи бѳлюк биринчиси англатагъан ишни себебин гѳрсете;

В – бѐлюклени маъналары къаршы геле.

94. Тьупде берилген жумланы бѐлюклерини маъна аралыкъларын белгилегиз:

Кѐк кѐкюрей – ер титирей. (Айтыв.)

А – маъналары къаршы геле;

Б – агъвалатлар чалт алышына;

В – экинчи бѐлюк биринчисини маънасын толумлашдыра.

95. Тьупдеги жумланы бѐлюклерини гезигин алышдырса, не болажакъ:

Салкъынлашды: ахшам болду.

А – бѐлюклени маъна аралыкълары алышына;

Б – бѐлюклени маъна аралыкълары алышынмай;

В – ерлерин алышдырмагъа ярамай.

96. Жумлада бѐлюклени ерлерин алышдырса, токътав белгилери алышынамы:

Салкъын тьюшдю: ахшам болду.

А – алышына; (Ахшам болду – салкъын тьюшдю).

Б – алышынмай;

В – токътав белгиси тьюше.

97. Тьупдеги жумланы схемасын табыгъыз (токътав белгилер салынмагъан):

Ол мени къолумну алды ва машинни канзисине абат басды ону он адам да токътатып болмажакъ эди неге тьююл хасияты шолай. (К.Абуков.)

А – [] ва []; [], ();

Б – []; [], [];

В – []; [], ().

98. Тьупдеги жумланы схемасын табыгъыз (токътав белгилер салынмагъан):

Исбайы боюнг-союнг

Къарагъан тоймас йимик

Тек анангдан къоркъаман

Бир болма къоймас йимик (сарындан)

А – [], (), тек [], ().

Б – (), (); тек [], [].

В – []: (), тек () – [].

Тувра сѐз

99. Тувра сѐзю булангъы жумлада салынагъан токътав белгилени гѐрсетигиз:

Дюнъяда гъар заман берекет болсун, инсанланы арасында татывлулукъ болсун деп, ол сѐзюн бѐлдю Сиз мунда не ишлейсиз деп сорады. (И.Казиев.)

А « , – . – ? » – . Б « », – « ? » – . В « , – « ? », – . Г « » – : , – .

100. Тувра сѐзю булангъы жумлада къолланагъан токътав белгилени тюз схемасын гѐрсетигиз:

Оласта булан Сакинат, юрю чю гулбаргъа, айтагъан сѐзюм бар деп, юрюп йиберди Шо сени эринг, мени абзарымны эки ягъына гелип, ийислеп айлана (И.Казиев.)

А « : , – , ». Б : « , – . – ». В « , – ». « ». Г : « , ». – ».

Текст

101. Жумлаланы байлавлу текст болагъан кюйде нечик ерлешдирме герек:

1. Йиберген булан не пайда!

2. Арадан эки гюн гетген сонг, ГЭС сувну йиберди.

3. Баягъы, Солакъ къара лайгъа айланды.

4. Уъстевюне уруп кѐк тешилген йимик янгур да явса!

5. Урлукъ салмагъа онча ёл юзюп гелген балыкъны булгъанчыкъ хатирсиз ташгъын денгизге къайтарды. (И.Казиев.)

А – 3, 4, 2, 5, 1; Б – 1, 3, 4, 1, 5; В – 2, 4, 5, 3, 1; Г – 2, 1, 4, 3, 5.

102. Жумлаланы байлавлу текст болагъан кюйде нечик ерлешдирме герек:

1. Бу иш, озокъда, врачгъа соралып, ону ихтиярына гѐре этилди.

2. Оьзюню къаны ону къаны булан къыйышгъанны билгенде Къурман ери ёкъ кюйде шат болду.

3. Къурман къан берген сонг, бироз заман ятып турду.

4. Ол къанын алма герекли дозадан эсе артыкъ берди.

5. Больницаны эшигинден ол иржайгъан кюйде чыкъды.

6. Адамлар ону къуршадылар. (И.Казиев.)

А – 3, 4, 1, 2, 5, 6; Б – 2, 3, 4, 1, 6, 5; В – 3, 4, 1, 2, 5, 6.

Стилистика

103. Тьупдеги текст къайсы стилге гире:

Гюзню сувукъ гюнлерини бири, кёкню алашаракъ булут басгъан, бир- бирде тавну артындан гюнню йылтыны гёрюне. Аякъ тьупде саргъайгъан япыракълар халчадай яйылгъан.

Къучакъласа, къучакъ етмесдей, салкъынында он гиши ял алагъан бийик тереклени ялангъач бутакъларына къонгъан жымчыкълар чарнай.

Разият пашман иржайды, къушланы чарнаву эсделиклер тувдурду.

(У.Мантаева.)

А – хабар (яшавлукъ); Б – чебер; В – публицистика; Г – илму.

104. Тьупдеги текст къайсы стилге гире:

Тюрк тилни бутакъларындан бириси болгъан къумукъ тил Темиркъазыкъ Кавказда яшайгъан къавумланы тиллерини арасында биринчиликни алып токътагъан. Тилни уйренивню натижасында къумукъ къавумну хоншусунда яшайгъанлагъа ондан таба Европа англавланы яймагъа ва шолайлыкъда Кавказ къавумланы къатлавларына Европа пикрусун етишдирмеге имканлыкъ бережек. (И.Р.Адамов.)

А – хабар (яшавлукъ); Б – чебер; В – публицистика; Г – илму.

105. Тьупдеги текст къайсы стилге гире: Ахырда тав якъдан шагъаргъа багъып гюлледей болуп гелеген бир юк машин гёрюндю. Огъо – гъой, халкъны башына тьушюп гетген гъал, анасын саттыхым! Гъар кес машинни алдына багъып созула, къычыра, орамлар булан биревлер «алып къой хари» деп тилей. Тек нечакъы къол гётерип, «тавуш берип» турса да, шофёрну олардан аварасы болмады. Кабинкадагъы хоншусу булан сёйлейгенин сама бёлмей, обтюп гетип къалды хари, жагъаннемге тьушюп гетгир. (И.Хамав.)

А – хабар (яшавлукъ); Б – чебер; В – ишлик; Г – публицистика

(Давамы гелеген номерде)

Эт хуртланса, туз себер, туз хуртланса, не амал?

2013-нчю йылда Россияны илмулар академиясыны Дагъыстан илму центрыны тил, адабият ва инчесаният Институтуну Алимлерини советини къарары булан «Къумукъча-орусча сёзлюк» басмадан чыкъды. 30 мингден де артыкъ сёз къуршалгъан бу сёзлюкге артдагъы йылларда бир нече сёзлюкню онгарып («Орусча-къумукъча сёзлюк», 1997 й.; «Къумукъ тилни орфография сёзлюгю», 2005 й.; «Орусча-къумукъча терминлер сёзлюгю», 2006 й.; «Къумукъ айтывланы ва аталар сёзлерини англатыв сёзлюгю», 2012 й.) басмадан чыгъаргъан белгили лексиколог Б.Гъ. Бамматов редакторлукъ этген. Сёзлюкню онгаргъанлар – оъзю Б.Гъ. Бамматов (22 гъарп булан башланагъан сёзлюк статьяланы онгаргъан) ва филология илмуланы доктору, профессор Н.Э. Гъажиагъматов (11 гъарп булан башланагъан сёзлюк статьяланы онгаргъан). Филология илмуланы доктору, профессор Оълмесов Н.Х. ва бир гесек алдын арабыздан гетген филология илмуланы кандидаты Ф.А. Муратчаева сёзлюкню ишинде рецензентлер гысапда ортакъчылыкъ этген. С.А. Дулиева шону редакция-техника яны булан байлавлу ишин кютген. 500 санавлукъ тираж булан чыкъгъан «Къумукъча-орусча сёзлюк» бир аз заманны ичинде сатылып да битген, гъали шону ахтарагъанлар буса оъте-сиз кёп.

«Ёлдашны» бу йылны июнь айыны 28-ндеги 24-нчю (14138-нчи) номеринде газетни мухбири, шаир Абдулла Залимхановну «Сёзлюкге сёз ёкъ» деген баш да салынып, оъзюню гъакъында лакъыр юрюлюп турагъан сёзлюкге багъышлангъан макъаласы чыкъды. Макъаланы атындан да гёрюнюп турагъаны йимик, А. Залимханов сёзлюкге яхшы кыймат бере. Тюзю, макъалада шонда ёл берилген бир нече кемчиликлер де эгсе-

риле, шону тизгенлеге бир тюрлю таклифлер де айтыла. Амма А. Залимхановну «Къумукъча-орусча сёзлюкге» бакъгъан якъдагъы «сёзлюкге сёз ёкъ» деген янашыву булан толу кюйде рази болма кыйын. Неге экенин буса, далиллер гелтире туруп, ачыкъ этме къарайыкъ.

«Къумукъча-орусча сёзлюк» тез заманны ичине сатылып битгенлик булан байлавлу болма ярай, Россияны илмулар академиясыны Дагъыстан илму центрыны тил, адабият ва инчесаният Институту шону дагъы да къайтып басмадан чыгъарма токъташгъан. Сёзлюкню янги тиражын басмадан чыгъаргъанча, эсгерилген Институтну директору бизге шону охуп чыкъмакъны, къутгъарылгъан хаталарын тюзлеп онгармакъны таклиф этди. Алданокъ эсгерип къойма сюебиз: сёзлюкню охуй туруп, шондагъы хаталаны, тюзсюзлюклени кёплюгюне гъайран болуп къалдыкъ. Китапларда, газетлерде, журналларда хаталагъа ёл берилип къалса да, нечик де бир эпге геле (озокъда, шоларда да хаталагъа ёл берилмесликни нечакъы бола буса да даим гъайын этип турма герек), сёзлюклерде буса шолар бирдокъда болма тюшмей, неге тюгюл де, белгили кюйде, сёзлюклени аслу мурады – адамланы тюз язма, тюз сёй-леме, сёзлени маъналарын тюз англама, шоланы тюз къоллама уйретмек (макъалагъа «Эт хуртласа, туз себер, туз хуртласа, не себер» деген ат да баш этилип негъакъ салынмагъан). Гъали «Къумукъча-орусча сёзлюкдеги» шо хаталаны, тюзсюзлюклени бир тюрлю низамгъа салып сёйлейик.

1. Хаталар, тюзсюзлюклер сёзлюкню аннотациясындан, огъар язылгъан баш сёзде-нокъ ёлукъма башлай. Масала:

- Россияны илмулар академиясы учреждение (болма герек: Россияны илмулар

академиясыны учрежденияси – 1-нчи бет);

- Кумыкско-русский словарь подготовлен ордена Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Цадасы Дагестанского научного центра Российской академии наук (болма герек: Кумыкско-русский словарь подготовлен ордена «Знак почёта» Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Цадасы Дагестанского научного центра Российской академии наук – 3-нчю бет).

- Сёзлюкге язылган баш сёзде эсгиленген маълуматлар бериле. Масала, къумукъланы санаву эсгериле туруп, 2002-нчи йылда оьтгерилген халкъны гысабын алывну маълуматлары бериле ва оланы санаву «420 минг адамдан артган» деп эсгериле – 4-нчю бет. 2013-нчю йылда басмадан чыкган сёзлюкде артда оьтгерилген, демек 2010-нчу йылдагы халкъны гысабын алывну маълуматлары берилме тюшмейми дагы? Шо маълуматлар кепден белгили чи. Шо саялы да халкъыбызны санаву 503 мингден де артыкъ деп эсгерилме тюше эди.

- 1848-нчи йылда Тифлис шагъарда къумукъ тилни биринчи грамматикасын басмадан чыгарган Г. Макаров (болма герек: Т. Макаров – 4-нчю бет) деп эсгериле.

- Сёзлюкню онгарганланы бириси Н.Э. Гъажиагъматов «Дагъыстан пачалыкъ университетни дагъыстан филология факультетини деканы» деп эсгериле (4-нчю бет). Бу маълумат да эсгиленген, неге тюгюл де ол 2009-нчу йылдан берли Дагъыстан пачалыкъ университетни филология факультетинде теория ва практика лингвистиканы кафедрасыны заведующийи болуп чалыша.

- Сёзлюкню лап ахырында да хатагъа ёл берилген: Кумыкско-русский словарь (болма герек: Кумыкско-русский словарь).

2. Къумукъ сёзлерде кеп санавда хаталар ёлугъа:

- гюнденгюн (болма герек: гюнден-гюн – 23-нчю бет);

- бакъчалар (болма герек: бахчалар – 74-нчю бет);

- явчапгандай (болма герек: яв чапгандай – 247-нчи бет);

- мельтеклик (болма герек: мелтеклик

– 272-нчи бет);

- мюлкнү (болма герек: мюлкню – 281-нчи бет);

- орлев (болма герек: оьрлев – 302-нчи бет);

- тавча юйде (болма герек: тавча уйде – 369-нчу бет);

- туркмен, туркменче (болма герек: тюркмен, тюркменче – 404-нчю бет);

- яхшымылар (болма герек: яхшылармы – 423-нчю бет);

- автомобильни (болма герек: автомобилни – 425-нчи бет);

- чабув (башлапгы уьч маънасында болма герек: чабыв – 437-нчи бет);

- ёнгурчгъа (болма герек: ёнгурчкъа – 441 бет);

- эрменича (болма герек: эрмениче – 471-нчи бет);

- ичяв (болма герек: ичъяв – 478-нчи бет);

- къолявлукъ (болма герек: къольявлукъ – 478 бет);

- яла ябувчу (болма герек: ялаябывчу – 483 бет);

- яла япмакъ (болма герек: ялаяпмакъ – 484-нчю бет);

- эки янсыллы (болма герек: экиянсыллы – 488 бет);

- олар экиси де саламлашдылар (болма герек: олар экевю де саламлашдылар – 332-нчи бет);

- ассалам-алейкум (39-нчу бетде язылышы бир кюйде бериле), ассаламалейкум (88-нчи бетде буса башгъа кюйде бериле);

- ветеранлар бизде гьюрметленеген адамлар (болма герек: ветеранлар – бизде гьюрметленеген адамлар – 134-нчю бет);

- бу ерлер мен таныйган ерлер (болма герек: бу ерлер – мен таныйган ерлер – 376-нчы бет);

- Москва бизин уьлкени юреги (болма герек: Москва – бизин уьлкени юреги – 476-нчы бет).

3. Орус сёзлерде де кеп хаталар къаршылаша:

- автомобиль (болма герек: автомобиль – 6, 9-нчу бетлер);

- жегодная (болма герек: ежегодная – 10 бет);
 - афёра (болма герек: афера – 42-нчи бет);
 - биллиард (болма герек: бильярд – 69-нчу бет);
 - кастрерованный (болма герек: кастрированный – 81-нчи бет);
 - приказывать – (болма герек: приказывать – 86-нчы бет);
 - виолончел (болма герек: виолончель – 91-нчи бет);
 - буйволвой (болма герек: буйволововай – 145-нчи бет);
 - под водительство Шамиля (болма герек: под предводительство Шамиля – 152-нчи бет);
 - десят (болма герек: десять – 262, 436-нчы бетлер);
 - атомов (болма герек: атомов – 276-нчы бет);
 - синагог (болма герек: синагога – 346-нчы бет);
 - ёгурт (болма герек: йогурт – 362, 474-нчу бетлер);
 - прекратить плачь ребёнка (болма герек: прекратить плач ребёнка – 407-нчи бет);
 - промышленность (болма герек: промышленность – 368-нчи бет);
 - пока не увидишь судьбу свою, в могилу не пойдешь (болма герек: ... войдешь (уйдешь) – 480 бет);
 - не хлопотливый (болма герек: нехлопотливый – 16-нчы бет);
 - быть не знающим, прикидываться не знающим (болма герек: ... незнающим – 70-нчи бет);
 - не таврённый, не меченый, не клеймённый (болма герек: нетаврённый, немеченый, неклеймённый – 136-нчы бет);
 - сонеты Ахмата Джачаева – 351 б. (болма герек: Ахмеда ... – 351-нчи бет);
 - будет как ты хочешь – 365 б. (болма герек: будет, как ты хочешь – 365-нчи бет);
 - знать по голосу (болма герек: узнать ... – 376-нчы бет);
 - Махачкала столица Дагестана (болма герек: Махачкала – столица Дагестана – 382-нчи бет);
 - ей-богу говорю правду (болма герек: ей-богу, говорю правду – 244-нчу бет);
 - он его ударил и тот упал и начал трепыхаться (болма герек: он его ударил, и тот упал и начал трепыхаться – 408-нчи бет);
4. Техника якъдан ёл берилген хаталар бар:
- «загъруман» деген сёзню биринчи маънасы ж гъарпны ичинде берилип къалгъан (158-нчи бет);
 - Ньюрагъмат, Ньюраммат, Ньюрслам, Ньюрмагъаммат, Ньюрулгъуда, Ньюрият, Ньюрюпат, Ньюркъыз йимик атланы орусча язылышлары берилмей къалгъан (290-нчы бет), оьзге гезиклерде буса бериле;
 - о гъарпны ичиндеги «онг» деген сёзден тутуп «онгуна-солуна» деген сёзге ерлиги сёзлер алфавит принципге гёре ерлешдирилмеген (293-294-нчу бетлер);
 - чарпа-гъан (болма герек: чарпагъан – 104-нчу бет);
 - почи-тание (болма герек: почитание – 134-нчу бет);
 - систе-матизировать (болма герек: систематизировать – 153-нчу бет);
 - про-тивиться (болма герек: противиться – 396-нчы бет);
 - Утренняя – (болма герек: Утренняя – 377-нчи бет).
5. Къутгъарылып къалгъан къумукъ сёзлер бар: акъкъатыкъ; бегетмек («токъташдырмакъ», «тасдыкъ этмек» деген маъналарда); жанландырыв; къабакъбаш; къабурлар (сёзлюкде: къабурстан); къыпти (-лер) (Мисридеги хачпереслер, «копты»); онунчу; тиркевюч – (линг. послелог); къолгъязма, къолгъязыв ва ш.оь.
6. Сёзлени, сёз тагъымланы ва жумлаланы маъналары тюз англатылмай къалагъан гезиклери ёлугъа:
- адабият гечеси (болма герек: адабият ахшамы – 19-нчу бет);
 - аттагъият – мус. молитвы, читаемые стоя на камнях (болма герек: мус. молитва, читаемая сидя на коленях – 41-нчи бет);
 - баай – овечка, ягнёнок, козлёнок (болма герек: овечка, ягнёнок – 46-нчы бет; «коз-

лѐнок» къумукъча «гидив» бола – къара: 112-нчи бет);

- геме – пароход (болма герек: корабль – 106-нчы бет);

- тил илмуланы доктору – доктор филологических наук (болма герек: филология илмуланы доктору – 142-нчи бет);

- тил илмуланы профессору – профессор филологии (болма герек: филологияны профессору);

- забур – псалом – 158 б. (болма герек: псалтырь – 158-нчи бет);

- Таргъу юрт Магъачкъалагъа къарай – посёлок Тарки относится к Махачкале (220-нчы бет);

- опуракълар къуруй – бельё сохнет (болма герек: одежда сохнет – 244-нчю бет);

- сюннет намаз – необязательная молитва (болма герек: желательная молитва – 283-нчю бет);

- миллет округ – национальный округ (болма герек: милли округ – 292-нчи бет);

- сай сув – мелководная река (болма герек: сай озен – 330-нчу бет);

- сакълав – ожидание (331-нчи бет);

- оланы аралыгъы бара-бара сувукълашгъан – близкие отношения между ними постепенно охладели (болма герек: оланы ювукъ аралыкълары бара-бара сувукълашгъан – 355-нчи бет);

- биз сыйланып гелебиз – мы были в гостях, где нас хорошо угостили (болма герек: биз къонакълыкъда сыйланып гелебиз – 359-нчу бет);

- гѐз тиймек – сглазить кого (болма герек: подвергнуться сглазу – 393-нчю бет);

- хас тон – соболиная шуба (болма герек: киш тон – 400-нчю бет);

- созукъ авазланы тувулунуву – образование гласных звуков (болма герек: возникновение гласных звуков – 402-нчи бет);

- ол уруп тырпыллатып къойду – он его ударил и тот упал и начал трепыхаться (болма герек: ол огъар урду, ол да йыгъылып, тырпыллап къалды – 408-нчи бет);

- тюз хабар – верные (достоверные) известия (болма герек: тюз хабарлар – 409-нчу

бет);

- эчки ашагъанны башында от январ – букв. кто съел козла, у того на голове шапка (болма герек: ... огонь ... – 420-нчы бет);

- кюлкюлю хабар – юмористический рассказ (болма герек: смешной ... – 427-нчи бет);

- бисмилла этмек – отведавать, попробовать (болма герек: приступить (к приёму пищи) с молитвой) – 473-нчю бет);

- ягъуди – еврей // еврейский (болма герек: иудей // иудейский), ягъудиче – по-еврейски (болма герек: по-иудейски – 479-нчу бет).

7. Къумукъча айтылмайгъан сѐз тагъымлар ва жумлалар ёлугъа:

- гемени гѐммек (болма герек: гемени батдырмакъ – 106-нчы бет);

- сийрек табулагъан китап (болма герек: сийрек ёлугъагъан китап – 346-нчы бет);

- тутукъ тавуш, тилни тавушлары, эринли тавуш, эринсиз тавуш, сангырав тавуш, янгырав тавуш (болма герек: ... аваз – 369-нчу бет);

- хабарсыз тас болгъан – пропавший без вести (болма герек: белгисиз тас болгъан – 381-нчи бет);

- сизге тийип гетербиз – попутно и к вам заглянем (393-нчю бет);

- тил уьюрлери – части речи (болма герек: жумланы уьюрлери – 393-нчю бет; тилники буса гесимлери бола);

- яшлар уьйню тьбюнде ойнайлар – дети играют на полу (болма герек: яшлар жабарда ойнайлар – 409-нчу бет);

- терекни тьбю – корни дерева (болма герек: терекни тамурлары – 412-нчи бет);

- ол сени эркинлигинде – это в твоей власти (болма герек: шо сени ихтиярында – 471 бет);

- сени яшавунг мени къолумда (болма герек: ... къысматынг ... – 494-нчю бет).

8. Бир сѐзге англатыв берилегенде, шо сѐз булан аралыгъы ёкъ мисаллар гелтирилип къалагъан гезиклер къаршылаша:

- бармакъ – жыйын бугюн де юрюле (54-нчю бет);

- Солакъны суву Каспий денгизге тѐгю-

ле (54-нчю бет);

- мыйыкъ – ашлыкълар къылчыкъ чыгъарып тура (280-нчи бет);

- садагъа – олюню эливашын бермек (329-нчю бет);

- сакълав – атив гюнлени къаравуллав (331-нчи бет);

- сюек – йилик май (364-нчю бет);

- танымакъ – яманны яхшыдан айырып билмек (376-нчы бет);

- таракъ – хоразны кекели (378-нчи бет);

- тартмакъ – ичине гъава алмакъ (380-нчи бет);

- тизим – согъан хасилер (392-нчи бет);

- толтурмакъ – тапшурувну кютмек; ишни кютмек (399-нчю бет);

- тутмакъ – ислам динни юрютмек (405-нчи бет);

- эки шагъат герек – бабушка надвое сказала; вряд ли, едва ли (болма герек: нужны двое свидетелей – 458-нчи бет);

- эр – эрнине эр мыйыгъы битмеген (470-нчи бет).

9. Бир-бир сёзлени бары да маъналары берилмей къала:

- амин («преданный» деген маънасы берилмеген – 32-нчи бет);

- озътерече («специфический» деген маънасы берилмеген – 300-нчю бет);

- сардар («наместник» деген маънасы берилмеген – 337-нчи бет);

- себелемек («дать очередь» деген маънасы берилмеген – 341-нчи бет);

- семиз («плодородный» деген маънасы берилмеген – 341-нчи бет);

- таварих («летопись» деген маънасы берилмеген – 368-нчи бет).

10. Аваздаш сёзлер кёп маъналы сёзлер йимик берилип къала:

- алгъа1 – вперёд, алгъа2 – клетка (для телят, ягнят в коровнике, овчарне) (28-нчи бет);

- сайланыв1 – выбиране, избране; сайланыв2 – обмеление (330-нчю бет);

- «тюзлюк» деген аваздашланы эки тюрлю маънасы бир-биринден тюз айырылып гёрсетилмеген.

11. Бир-бирде айрыча хас маънасы булангъы сёзлер бир тамурлу сёзлеге багъышлангъан сёзлюк статьяланы ичинде берилип къала: аювъюзюм (45-нчи бет); сокъуричек, сокъурчыккъан (350-нчи бет).

12. Бир сёзню тюрлю-тюрлю язылышлары ёлугъа:

- анкабут (33-нчю бет) – гъанкабут (128-нчи бет);

- Ер юзю (148-нчи бет) – Ерюзю (149-нчю бет);

- караим, караимли, караимче (180-нчи бет) – къарайым, къарайымча (218-нчи бет); «къарайымлы» деген сёз буса мунда неге буса да берилмей къалгъан).

13. Бир-бир сёзлер сёзлюк статьяларда мисаллар гъисапда ёлугъуп къалса тюгюл, шологъа озълеге багъышлангъан хас статьялар ёкъ: лопатканы чыргъа тиремек (395-нчи бет); янгы картошка (487-нчи бет); «тун» деген «тум» деген сёзден англатылагъанда йимик гёрсетилген, сёзлюкде буса шолой сёз берилмеген (403-нчю бет).

14. Орус тилден гелген сёзлени язылышында бирлик ёкъ. Масала, бир бетде берилген «шрапнел» деген сёзню къумукъча журамы йымышакъ белгисиз бериле, «штапель» деген сёзнюки буса йымышакъ белги булан бериле (465-нчи бет).

15. Тил булан байлавлу терминлени къолланышында бирлик ёкъ. Масала, синоним, омоним, антоним, падеж йимик терминлени орнуна маънадаш, аваздаш, къаршыдаш, гелиш деген терминлер къабул этилгени ва шолар охутув китаплагъа гиргени кёп бола, шо саялы да шоланы къоллап сёйлеме тюшедир.

16. Сёзлюкге берилген къошумларда да кёп хаталар ёлугъа. Масала:

- койсу – (болма герек: Койсу – 498, 501, 502, 504-нчю бетлер);

- Гаджидада с., Гаджимажагатюрт с. (болма герек: Аджидада с., Аджимажагатюрт с.– 500-нчю бет);

- канал им. Октябрьской Революции (болма герек: канал им. Октябрьской революции – 503-нчю бет);

- Оър Къарна й ю. – (болма герек: Оър

Къарнай ю. – 503-нчю бет);

- Оьтемиш с. (болма герек: Утамыш с. – 503-нчю бет);
- Сулейман Стальск район (болма герек: Сулейман Стальски район – 504-нчю бет);
- Таркитав г. (болма герек: Таркитау г. – 504-нчю бет);
- Чарада с. (болма герек: Чарода с. – 506-нчы бет);
- Буйнакск район (болма герек: Буйнакски район – 506-нчы бет);
- оркий (болма герек: оьрткий – 508-нчи бет);
- Гюсейин (болма герек: Гьусейин – 512-нчи бет);
- Гюсен (болма герек: Гьусен – 512-нчи бет);
- Олмес (болма герек: Ольмес – 516-нчы бет);
- Муъминат (болма герек: Мукминат – 521-нчи бет);
- Умурахил (болма герек: Умурахиль – 522-нчи бет) ва ш.оь.

Бу оьрде эсгерилген кемчиликлер «Къумукъча-орусча сёзлюкню» янгы тиражында тюзелтилип чыкъма герек. Шолай болгъан сонг: «Негер тарыкъдыр дагъы шоланы гъакъында язып чыкъма?»- деген сорав тувулунма бола. Биринчилей, шо кемчиликлери булангъы сёзлюкню 500 санавлукъ тиражы яйылып, халкъны къолуна тюшюп битген, шо буса башгъа аз санав тьогюл. Экинчилей де, биз ойлашагъан кюйде, тил йимик бек агъамиятлы масъалалагъа бакъгъан якъда гъайсызлыкъ, жавапсызлыкъ, немкъорайлыкъ йимик терс янашывлагъа бирдокъда ёл берилме тьошмей. Шолай янашывлар буса ана тилибизде чыгъагъан газетлирибизде, журналларыбызда, китапларыбызда, гъатта ана тилибизге багъышланып язылгъан илму диссертацияларда да баргъан сайын кёп сезилеген болуп бара. Шоланы алдын алмакъны гъайын этмесе бирдокъда ярамай.

Ибадулла ГЪАЖИЕВ,
муаллим, тил ахтарывчу,
Хасавюрт шагъар

Тилни тазалыгъы учун

Гъар адам сёйлевюнде бир-бир сёзлени бир-дей авазларын дурус сакъламайгъаны бизге аян зат, ихтияры да бар – олайлыкъ авуз тилни язвдан эсе башгъалыгъы барны исбатлай. Нечик суйсек айтайыкъ, тек язылышда тилни орфография талапларын сакълама борчлубуз. О талаплар тилни низамда сакълай.

Орфографияны аслу талабы – сёзню тамурун сакъламакъ.

Гъар бир затны дуруслугъун ачагъанда ону тамуруна, кюрчюсюне къарама ва огъар асаланма тюшедир.

Орусларда шо гъакъда гъакъыллы, бек дурус айтылгъан «Во всём зри в корень» деген айтыв бар. Шо орфографияны ва морфолологияны аслу талабы болуп да токътай.

Энни мекенли мисалларда токътайыкъ.

Бичакъ ва бычгъы бу эки де алат бирдей агъачны, такътаны, таякъны гесеген, бичеген алатлар, шолай болгъанда, бычгъы деген сёз де (сингармонизмни таъсирине иерген) – бичгъы деп язылма герекли чи.

Бирдагъы мисал.

Итти ва уьттю. Шо сёзню къардаш топлавуна къарайыкъ. Уьттю, уьтюргю, уьтюрюк, уьтюргюч (уьтюргю къартыкъ – кулёк, уьтюргю папах – уьттю башлы папах). Бу сёзлени барысында да уьттю учлу деген ортакъ, умуми маъна бар. Шолай болгъанда, итти дегенни орнунда уьттю деп яза бусакъ, къыйышывлу болмасмы эди?

Дагъы да: агълю ва агълу. Кёбюбюз бу сёзлени ерсиз, онгсуз, янгылыш къоллайгъан гезиклер ёлугъа. Агълю – ожакъ уьюрлер, ата-ана ва иерченлер кюлпети (семья); агълу демек буса – не эр, не къатын, олжа деген маънада. Анабыз (жаны женнетде болсун) шо сёзлени агъабыз янгылыш къоллайгъанда, ону тюзлейли бола эди. Себеби шулай: ону агълусу оьлген демек: не эри, не къатыны оьлген демек бола. Оланы агълюсю оьлген десек, агълю кюлпет бары да, савлай иерченлери, уьюрлери оьлген, бары да тьобюкъарадан къырылгъан демек болуп къала чы.

Дагъы да шолай мисал: орнун басар ва орун басар. Сёзлюклерибизде орунбасар деген сёз – заместитель деп бериле, англатыла ва шо себепден, тамаша тьогюлмю, олагъа бек инанып, таянып, муаллимлер де, журналистлер де, язвчулар да шо къайданы шо маънада къоллама да къоллайлар. О буса тилге уллу кемчилик, зайыплыкъ. Неге? Неге тьогюл де, орну демек – бир затны ерлешген, бийлеген ери демек, орун буса – шо орнуну бир ерин бийлеген зат (постель). Биз барыбыз да билеген йимик, орунну да орнулары: не жабар, не тахтемек, не диван, не карават.

Начальникни де, ону заместителени де орну буса – стол ардагъы шанжал, саны бийлеген ер. Гъасили, орунбасар демек – орунун басар, таптар, орунунда эретурар – наступить на постель демек болуп къала.

Орнунбасар демек буса – заместитель демек болуп токътай. Оьзенни орну – русло реки, станокну орну – станина ва б.

Бирдагъы мисаллагъа гелейик: къайната, къайнана, къайнулан, амма неге буса да – къайын къыз. Бу гезик де сёзлюклер авторларыбыз бир къайдада, бир правилогъа асасланып, бирдей язылма герекли сёзлени оьзлер суйген кюйде берегенлик бар.

Текстден тышда шо сёзлени алып къарасакъ, олардан бек эрши, гелишсиз (нонсенс) маъналар чыгъа: къайната – киптит, къайна ана (амалсыз ана) – закипи, мать. Амма къайынкъыз дурус язылып, олардан барындан да абурлу, сыйлы да болуп токътай.

Бу сёзлени дарсда яшлагъа тамурларын айырып языгъыз десе, олагъа не гьал тюшежекни де ойлама герекли болур.

Савлай, умуми алгъанда буса, бу сёзлер: къайын ана, къайын ата, къайын улан, къайын къыз, къайын къардаш, ювукъ, йыракъ къардашдай, айрыча язылмагъа герекли сёзлер.

Булай мисаллар дагъы да, дагъы да бар.

Ибадулла Гъажиев муаллим, пенсионер.
Хасавюрт шагъар

Юсуп ИДРИСОВ,
тарихи илмуланы кандидаты

Къумукъ топонимика – тарихибизни ачгъычы

Дюнъя инсанны янгыз тувгъан еринден къайры, Россия география жамиятыны чалышывчусу Н.И. Надеждинаны айтывуна гёре, о – адамланы тарихи география атлар булан язылгъан ер.

География атланы уйренеген-ахтарагъан илмугъа топонимика деп айтыла. Къумукъ топонимиканы гъакъындагъы мени ойларым «Бизин тил» деген журналны охучуларыны тергевюн тартар деп эсиме геле.

Къумукълар, табиатгъа жанлы затгъа йимик къарап, огъар тийишли болагъан, къыйышывлу кюйдеги жанлы предметлеге йимик янашып атлар тагъа гелгенлер. Тавну лап бийик ерине – тавну башы, бираз тёбен янына – бет, дагъы да энишине – къол, къысыкъ ерине буса – авуз, бийик ерлеге – аркъа, аркъалыкъ, сокъмакъгъа – боюн, денгизни къуругъа – ичге гирген ерине къолтукъ деп атлар такъгъанлар. Булай терминлени Мажалисден башлап Моздок райондагъы Къызлар деген юртдагъы къумукълар къоллайлар. Бу гъал буса бизин ата-бабаларыбыз дюнъяны бир йимик гъислей болгъанны белгилей.

Ахтарывларыбызны Къумукъ тюзню лап уллу география (термин) атларындан башлайыкъ.

Бизде къумукъланы топурагъына Къумукъ деп айтыла гелген. Къумукъ тюз деген топоним де бизге яхшы белгили. Шамхал бийни тарихине гёз къаратайыкъ. Къумукълар огъар Шамхал уллу, уланларына берилген топуракъланы бирине Баммат-улу ва Махти-улу дегенлер, оруслар буса о атланы озтёрече Бамматули ва Мехтули деп алыш-

дыргъанлар.

Темиркъазыкъ Кавказда Борагъан деген топоним генг кюйде яйылгъан. Железноводск шагъаргъа балкъарлар Борагъан дейлер. Шолай аты булангъы юрт Мычыгъыш Республикада да бар. Хасавюрт районда Борагъангечив деген юрт, Эндирейде Борагъанавул, Къарабудагъгентни ва Аданакъны арасындагъы ерге де шолай айтыла, Къазанышны ювугъундагъы тавгъа да Борагъан, озенге де Борагъан озен деп айтыла. Гъели юртну ягъасында да Борагъан тёбе бар. Борагъан деген ер Салатавияда да бар.

Бу ат кёп ёлугъагъан ва генг кюйде яйылгъан къумукъ топонимлерден деп гъисап этиле, неге тюзюл «Борагъан» халкъыбызны гетген асрулары булан байлавлу. Борагъан деген топонимни къумукъланы амалгъа геливю булан да байлама ярай. Шолай топонимлеге этнотопонимлер деп айтыла. Этнотопонимлер Къумукъда: Къараман авлакъ (Магъачкъаланы темиркъазыкъ боюнда), Тюмен (Эндирейдеги, Солтанянгыюртдагъы авулланы атлары). Гъайдакъ районда – Тюменлер деген юрт, Гюен сызакъ, Гюен авул, Къанчалы (Буйнакск районда шолай атлы эки къотан бар).

Тюмен – Терик озенни боюнда макан тутгъан бийликни аты. Бийлик Борис Годунов пачаны заманында дагъытылгъан, ону халкъы буса Солакъ озенни боюна, Эндирейге ва къыбла бойгъа къачгъан.

Гюен – Темиркъазыкъ къумукълардагъы тухумну аты. Он алтынчы юз йылда Гюен бийлик бар болгъан. Огъар Солтамут бий

башчылыкъ этген.

«Къангалы» деген сёз печенег деген къавумну баш тайпаларыны аты болгъан. Къангалы къавумланы бизин асрулардан кёп арекде бай тарихи болгъан.

Топонимика бизге гетген заманланы пердеюн ачма кёмек эте. Бир-бир атларда буса ярыкъ тарихи агъвалатлар гёрме болабыз. Мисал учун: Къумукъда Акъсакъ Темирни (Тамерланны) аты булан байлавлу кёп затлар бар. Темиркъую, Аксакъ Темир-Ору, Темир олтургъан (Таргъуну ва Эндирейни кырыларында ерлени атлары). Олар Тимур чапгъын этгинче алдын токътагъан ерлер дей. Ону булангъы ябушувну белгиси топонимлерде де сакълангъан. Болгъан агъвалатлар булан Бабаюрт райондагъы Бийлер кыргъан деген ер де байлавлу. Олай ат берилмеклик Элдаров бийлени Уцмиев бийлер булан болгъан уллу кыргъыны булан байлавлу. Бабаюрт районда дагъы да Яхсай булан Эндирейни дазусу деген ер бар. Мунда сёз дазуланы гъакъында тюгюл, шо юртлар булан байлавлу бийликни ерлери гъакъда.

Ишарты юртну ягъасында Индийский бурунчакъ деген ерге олай ат берилмеклиги Буйнакс шагъаргъа индийский киногъа яшёрюмлер булан барагъан машин хатабалагъгъа тюшгени саялы.

Бир-бир топонимлени атларында олай яшыртгъынлыкъ гёрюмлей. Оттирменавул – от булан, ток булан ишлейген тирмени булангъы авул, Арба-Боюн-Тёбе – арба ёл. Ардагъы топоним Атлыбоюнну ягъасындагъы тав ёлгъа айтыла. Башлыгент – бу савлай Гъайдакъны баш юрту болгъан саялы булай атгъа лайыкълы болгъан.

Кёп-кёп юртлар овзлени къургъан адамланы-бийлени атлары булан байлавлу: Хасавюрт, Албёрюгент, Бабаюрт, Къарабудагъгент, Муслимавул, Халимбекавул, Гьюсемигент, Паравул, Алхожагент, Уллубийавул,

Муцалавул, Темиравул, Солтанянгыюрт, Чонтавул, Байрамавул, Боташюрт, Генжеавул, Адильянгыюрт, Хамаматюрт, Умаротар, Къазакъмурзаюрт, Гъамзатюрт, Тотаюрт, Хамавюрт, Ибрагъимотар, Минай татавул. Къумукъда булай топонимлер кёп ерлер булан байлавлу. Шо буса ерлеге биринчи къазыкъ къакъгъгъанлагъа абур этив, загъматына сый берив бола.

Хасавюрт шагъарны аты кёстекли бий Хасав Гъамзаевден баш ала. Ол Эндирейни топурагъында гиччирек юрт къура. О юрт Эндирей бийликни вилятында болса да, овзбашына иш гёреген, биревге де таби болмайгъан бийлик болгъан. Бир-биревлер Хасавюртну атын яхсайлы Хасай Уцмиев булан байлама сюелер. Тек амма юрт къурулагъан вакътиде Хасай кёп гиччи болгъан ва охумакъ учун тыш пачалыкъда яшай болгъан. Эндирей бийлер овзлени топурагъында юрт къурмагъа яхсай бийлеге ихтиярлыкъны бермежеги гъакъ зат. Гетген йыл Хасавюрт къурулгъанлы 190 йыл тамамланды, эгер бизин тархыбыз биринчи къумукъ юртну аякъгъа турувундан баш ала буса. Тек неге буса да тарх шо юртну ягъасында рус беклиги къурулгъандан туруп санала. Хасавюрт овсе туруп, эки яндагъы Сувукъ пуршумукъ, Танай юрт деген ерлени ва 1930-нчу йылда Балюртну овзюню территориясына ала.

Къарабудагъгентге юртну къургъан Къарабудагъны аты къоюлгъан. Бабаюртну аты Къапланов бийлени ювукъ адамы Баба Сейитов булан байлавлу. Бабаюрт хоншудагъы Магъаммат кёпюр ва Къапланюрт деген юртлар биригип аякъгъа тургъан. Паравул жюнгютейли бийни кызы Пары бийкеге тюшген Тогъаслар деген къотангъа къоюлгъан ат. Гьюсемигентге овтемишли бий Гьюсенбекни аты къаюлгъан. Он сегизинчи юз йыллыкъдагъы документлерде Гусен – Би – Кент деп юртеле болгъан. Къумукълар айтма тынч

болсун деп, йымышатып, Гьюсемигент деп къойгъанлар. Ханмагъаммат Уцмиев Терек сувну суву ташыгъанда юртун гёчюрюп, гъалиги Хамаматюртда макан тутта. Хамаматюртну ягъасындан Манай Алибековну аты къоюлгъан татавул оьте. Белгили шаир, этнограф бу татавулну чорнасын оьзю къазгъан. Ондан къайры ол инженерлик касбусу булан яшавлукъ этген.

Шаир Магъаммат Къадиров айтагъан кюйде, Алхожагент деген ат Алкъожакъ деген ат булан байлавлу. Къожакъ деген ат къумукълагъа да, къарачайлагъа да генг кюйде белгили экенни халкъ авуз яратывчулугъу да ташдыра.

Муцалавул Эндирей бий Чопанны уланы Муцал булан байлавлу. Къазакъмурзаюртну эндирейли сала оьзден Къарамурза къургъан ва ол Шангерей бийни уланы экени токъташдырылгъан. Тотаюрт тюмен тухумну старшинасы Тота (Солтан-Али) Дибировну гюрметине къоюлгъан. Йигирманчы асруну башлары да болгъанча Быкъыйотар оьмюр сюрюп турду. Ол оьзюню атын Быкъый Гъажаматовадан баш ала. Шо бийке къатынны аты Быкъый агъач деген агъачлыкъгъа да тагъылгъан. Люксембургну гюнбатар бетинде 1930-нчу йыллар картада Къара Оьзекте барагъан ёлда Султан-Мут деген ер бар. Бу топоним белгили бийни аты булан байлавлуму неде туюлюму, бизге белгили зат ёкъ.

Бир-бир топонимлер адамланы яшавда англатагъан сёзлерден амалгъа гелген, шоланы арасында Шамхал деген ат. Шамхалтирмен, Шамхалянгыюрт – Дагъыстанны шамхалы къургъан юртланы атлары. Шолай да Буйнакски райондагъы Кавхан тебе ва Чонтавулну темиркъазыкъ гюнчыгъар янындагъы Авуз-Тархан. Кавхан – бырынгъы тюрк-булгъарланы пачалыгъыны башчысындан сонг экинчи адамы. Шо пачалыкъда барсиллер деген къавумлар яшагъан.

Къумукъ къавум олардан баш ала деп де айтыла. Тархан – VII-X-нчу юз йылларда тюрк къавумланы арасында феодалланы титулу, XVII-IX-нчу юз йыллардагъы бек деген титулгъа тенг геле деп гысаплама ярай.

Ерлени айрыча башгъалыкълары булан байлавлу топонимлер де генг кюйде белгили. Темиркъазыкъ Кавказда азында эки Къызлар бар. Дагъыстандагъы шагъар ва Темиркъазыкъ Осетияны Моздок районундагъы къумукъ юрт. Къызлар деген сёз – къызыл яр деген маънаны англата. Къызлар шагъарны аты къыз булан байлавлу болгъан эди буса, бу сёз орусча Кызлар болар эди, -лар деген санав къошумчаны йымышатып -ляр деп айтмакъ тийишли болмас эди; -лар къошулмакъны маънасы янгыз къызыл ярдан баш ала, орус тилде «къ» аваз ёкъ экенге кизляр деген сёз амалгъа геле.

Атлыбоюн – юртну, Уллубийавулну янындагъы тавну аты. Шо юртну ичи булан Шура оьзенни оязындан Таргъугъа элтеген ёл болгъан.

Бабаюрт районну топурагъында Акъташ деген гиччи къол бар. Шолай топонимлеге Яхсай, Ташгечив деген атланы да санама ярай. Яхсай – ягъасы сай деген маънагъа парх бере. Гертиден де, эсги Яхсайны орунларына тергев этсек, шо замангъы эсги Яхсай оьзенни эниш ерине, сувну сай ерине ювукъда ерлешген болгъан. Яхсай сувну кёп эниш гетген сайын суву да аз бола, денгизге де етишмей. Гъалиги Яхсайгъа башлап Ташгечив деп ат тагъылгъан болгъан. Олай ат неге тагъылгъан аты да айтып тура.

Бир-биревлер Яхсайны аты юртну къазыгъын къакъгъан адамны аты деп де айталар.

Алдын заманларда биз Солакъ деп айтагъан оьзенге Къойсув деп айтыла болгъан. Булай ат къайдан гелген, ким такъгъан? Тюрк къавумлар яшайгъан ерлерде булай

атлы сувлар Къыргъызстанда, Ростов областда ногъайлар гёчювюл этип яшагъан ерлеринде де бар. Къойсув деген ат гиччи мюзюлю гъайванланы бир ерден башгъа ерге гъайдамакълыкъ булан байлавлу. Совет гъукуматны вакътилеринде къой сиривлени багъагъан янгыз тавлулар болгъангъа биз уйренчикли болуп битгенбиз. Тек тарихи документлер айтагъан кюйде, юз йыллар алдын къумукълар да минглеп къой сиривлени яйны иссилегинден къачырып тавлагъа гъайдай болгъан. Бу мердешни къумукълардан тав халкъ къабул этген. Солакъ деген ат къайдан гелген дагъы?! Биз ойлашагъан кюйде о сёз – «сувлукъ» – къойлар, гъайванлар сув ичеген ер. Тек шо оьзенни сол яны, сол бутагъы деген ойлар да арагъа чыгъа. Гертилей де, 18-нчи асруда Къойсувну бир айрыгъына Солакъ, биревю айрыгъына буса Аграхан деп айтыла болгъан.

Эндирей, Кёстек, Таргъу, Анжи деген атланы тувулунува гъакъда нече тюрлю версиялар бар.

Эндирей деген атны ерли адам Индырбий булан, Андрей деген къазакъны аты булан неде индыр деп ашлыкъ басылагъан ер булан, эндере деген огъуз-тюрк сёз – генг къысыкъ булан байлайгъанлар да ёлугъа. Башгъалар буса андирай деген эсги тюрк сёз булан байлавлу деп айталар.

Къумукъда Таргъу, Таргъутав, Таргъу шагъар, Таргъу тирмен, Таргъу сокъмакъ деген атлар бар. Тар деген сёзню маънасына къарасакъ, таргъу – тар ери булангъы ерни англата. Бир-бир маълуматларда буса Таргъугъа Инже, Анжи къала, Инже къала дей. Инже – огъуз тилде «къысыкъ бекликни» англата. Инче деген сёз булан тенглешидиригиз.

Кёстек деген сёз тюрк тиллерде ёлдагъы пуршавлукъ деген маънаны англата. Къумукъларда алдан берли Кёстек деп адамлагъа атлар тагъылгъан. Орта асруланы йылнамерине асасланып, бир-бир алимлер къу-

мукъ юртну аты половец князь Костек булан байлавлу деп айтма сюелер. Тек инкъылапдан алдынгъы алимлер Кёстек юртну атын Костя къазакъны аты булан байлагъанына бир далил де ёкъ деп гъисап этемен.

Къумукъ топонимиканы ахтарып анал тилни теренден билме кёмек этгенден къайры, лексика байлыгъын толумлашдырма, унутула барагъан сёзлени арагъа чыгъарма да болушлукъ эте.

Халкъ арада айтыла гелген топонимика булан байлавлу хабарлар да тергевюбюзню тарта. Мисал учун, Эрпели деген юртну аты – эри – пери ругъ батырлыкъны, къоччакълыкъны англата. Гертилей де, бу юртну халкъы он алтынчы юз йылдан тутуп Кавказда къоччакълыкъгъа айтылгъан. Атлан оьзен деген топоним нечик тувулунгъан? Биревлер уайтагъангъа гёре, бу оьзенни ягъасында чавулгъа чыккъан атлы асгерлер жыйыла болгъанлар: атлана болгъанлар. Алхожагентлилени айтывуна гёре, Таргъуну, Яхсайны ва Алхожагентни къазыгъын къакъгъанлар – агъа-инилер болгъан. Бу халкъ арада юрюлеген гъеч затгъа асасланмагъан легенда буса да, къумукълар оьз миллетли йыракъдагъы ланы да къан булан байлавлу къардашлагъа гъисап эте болгъанлар. Шо буса къумукълар Дагъыстангъа IX-нчу юз йылда тав къавумлардан къачып, тюркlege къошулгъан деген бугътан хабарланы уьстюн ача. Бизин оьзюбюзню терен ва бай тарихибиз бар. Шогъар тарихи документлер де, бизин топонимикабыз да, халкъ авуз яратывчулугъубуз да шагъатлыкъ эте. Биз милли тамурларыбызны ва ана тилибизни сююп де, суюдюрюп де бажарма тарыкъбыз.

Шуну булан къумукъ топонимиканы темасы ябулуп къалмай. Шо буса эсгерилген темагъа гёре пикру алышдырма лап гъажатлы тема.

(Макъаланы орус тилден М. Алимгъажиев гёчюрген)

А. МУГЪУМОВА,
ДГПУ-ну дарс беривчюсю

«...Француз тил булан Европада йимик, Муну булан Азияны башына чыгъып бола...»

Бу сатырланы А.А. Бестужев-Марлинский 1831-нчи йылда Дагъыстанда турагъан-да язгъан. «Муну» деп ол татар тилни (демек, ерли къумукъ тилни) айта. Шо ону алдагъы «Татарлар мени сюе, неге тюгюл мен оланы адатларын къабул этемен, оланы тилинде сёйлеймен» деген жумласындан билине.

Бираз заман гетип, ташдырып айтгъанда, 1837-нчи йылны ноябринде, оьзюню ювугъу С.А. Раевскийге Тифлис шагъардан язгъан кагъызында М.Ю. Лермонтов да шогъар ошаш калиманы яза: «Татар тилни уьйренме башладым. Ол мунда ва бютюн Азияда, Европада француз тил йимик тарыкъ...»

Экевю де бир заманда деп айтма ярайгъан кюйде, Кавказгъа гелген эки орус язывчу, бир-бири булан гъакълашмайлы, бу яндагъы тиллени гъалыны гъакъында бир йимик язгъаны себепсиз болмагъандыр. Шо йылларда «татар тил» деп бары да белгили тюрк тиллеге, айгъай да, татар тилни оьзюн де къошуп, айтыла болгъан. Янгыз Тюркияны тили олагъа къаршы салына болгъан. Бу тиллени барын да тюрк-татар тиллер деп бирлешдире болгъан. «Татарлар» деп, Тюркияны халкъындан къайры, бары да тюркагълю тиллерде сёйлейгенлеге айтыла болгъан.

Шогъар да халкъланы башгъа-башгъа языв къайдалары ва о заман тюрклени яшавун ахтарагъан орус алимлер шо йылларда адатлангъан кюйде, адамлар сёйлеп турагъан жанлы тиллени ахтармай, о тиллерде язылгъан эжелден къалгъан белгилени, хатланы ахтарагъаны себеп болгъан. Шо къастлыкъда башлап 13-14-нчу асуруларда Чагъатай улусда яралгъан ортаазия – тюрк (чагъ-

атай тил) «тюрки» тил къоллангъан. Амма, 16-17-нчи асурулардан башлап, тил къайдалар бир-биринден айрылма башлагъан ва Тюркия оьзюню оьзтёрече тилин къоллама башлагъан. «Тюрки» буса 19-нчу асруну экинчи яртысына ерли де юрюлеген тил болуп, ону башгъа, оруслар «татары» деп ат такъгъан тюрк миллетлер къоллап тургъан. «Тюркини» бир къайдасы халкъара тил болуп, Темиркъазыкъ – гюнтувуш Кавказда, шону ичинде Дагъыстанда да, Азербайджанда ва Темиркъазыкъ Иранда къоллангъан.

Эсгерилген эки де язывчу 19-нчу асруну 30-нчу йылларында, Тифлисте турагъан заманында бир муаллимден – гележекде Азербайжанны ярыкъландырывчусу, губернаторну Кансаралыны гюнтувуш тиллерден тилмачы, Мирза-Фатали Ахундовдан дарслар алгъаны да себепсиз тюгюл. М.-Ф. Ахундов, оьзюню заманында гюнтувуш къайдада лап да алим адамланы бири, - ол не тилге уьйретме имканлы? Озокъда шо тил – кавказлы «тюрки», дагъы амал ёкъ, неге тюгюл, азербайжанланы оьзлени адабият тили 19-нчу асруну экинчи яртысында – 20-нчы асруну башында яралып амалгъа гелген.

Шону айта туруп, тюрк тиллени авадан яны бир-бирине ошайгъанны, ва шо себепден оланы къоллайгъанлар бугюнлерде де бир-бири булан енгил лакъыр этип болагъанны гёз алгъа тутма герек. «Тюркини» кюрчюсюнде буса къыпчакъ ва огъуз тиллени хас аламаглары бар. Лап шо тиллерде сёйлейлер тюрк миллетлени кёбюсю, шоланы арасында кавказ миллетлер де. Азербайжан тил – огъуз къайдалы. Къумукъ тил къыпчакъ-

огъуз къайдалы. Къарачай – малкъар ва ногъай тиллер – къыпчакъ къайдалы. Шо гъалда, тюрк тиллени къайсын буса да бирин авуз яда языв кююн билмек, гертилей де, Европада француз тил йимик, «Азияны башына чыгъып гетме» де, Кавказдан оьтме де имканлыкъ бере болгъан. Ондан сонг агъвалатлар булай болгъан: А.А. Бестужев-Марлинский Дербентге етише ва шонда Къыбла Дагъыстанны халкъларыны арасында гент кюйде яйылгъан азербайжан тилни къоллайгъанлар булан тыгъыс къатнавлары бола, М.Ю. Лермонтов буса – ари-бери кѐп аталанывлардан сонг – Темиркъязыкъ-Гюнтувуш Кавказгъа гелип тюше. Онда буса бары да ерде миллет ара тил болуп, къумукъ тил къоллана болгъан. «Тюркиге» аз буса да уьйренген сонг, эки де язывчу артда оьзлер де, къолланып турагъан авуз тиллени имканлыкъларындан пайдаланып, шо тиллеге аслам къошумлукъ этген: биринчиси – азербайжан тилге, экинчиси – къумукъ тилге. Бу айтылгъан затланы гертилигин лап башлап гюнтувуш тиллени лексика мердешлерин ахтарыву ташдыра. О да бу эки де язывчуну Кавказ булан байлавлу асарларында эс этиле.

Кюйге къарагъанда, къумукъ тил бирдагъы бир, гѐзден тюшген, гѐнгюлден чыкъгъан, къысматы бизин янгъа ташлагъан шаирге де ят болмагъангъа ошай. Лакъыр А.И. Полежаевни гъакъында. Шолай гъасил шаирни яратувчулугъун гѐз алдан уьстденсув оьтгергенде де ясала.

Тек, Лермонтовну да, Полежаевни де гъакъында: бу экевню къумукъ тил булан танышлыгъы болма имканлы деп айта бусакъ, Л.Н. Толстойну гъакъында: орус адабиятны классиги къумукъ тилни къаст этип уьйрене болгъан деп, ташдырып айтма болабыз.

Шогъар язывчуну 1851 йылны 19-нчу августунда гюнлюк тептерине (дневниигне) язгъан языву шагъатлыкъ эте: «...Марканы оьзюме къумукъ тилден муаллим этип сайла

дым...» Ол къумукъ тилни уьйренивюн 1851-нчи йылны август айыны 22 ва 23 гюнлеринде, Л.Н. Толстой гъали Чечнядагъы Терекни ягъасындагъы Старый Юртда турагъанда давам этилген. Шо йылны декабрь айыны 23-юндеги язывун охуйбуз: «...Татарча уьйрендим...» Л.Н. Толстойну къумукъ тилни уьйренегини гъакъында бир аз артда язылгъан язывлары да бар (1852-нчи йылны 2 октябринде ва 1852-нчи йылны 15 октябринде).

Кюйге къарагъанда, ону гъаракаты берекетсиз болмагъан. Неге тюгюл де, гележегинде зор орус язывчу 1844–1845 йылларда Къазан университетни философия факультетини гюнтувуш бѐлюгюню студенти болгъан. Шо янгъыз бир йыл охувдан алда буса эки йыл къастлы гъаракат этив, шону ичинде, шо замангъы белгили касбучу дербентли Мирза Къазимбекни ѐлбашчылыгъы булан да ва охума тюшегендеги гюнтувуш тиллерден экзаменилени гъайран яхшы кюйде берив де болгъан.

Кавказ дав битген сонг орус тилни баргъан сайын бек яйылагъанына да къарамайлы, къумукъ тил, Къыбла Дагъыстанда азербайжан тил йимик, Гюнтувуш Мычыгъышда да, Темиркъязыкъ Дагъыстанда да къолланывун давам этген. Даргили О. Батырай да, аварлы М. Хуршилов да, лак Э. Капиев де оьзлени бир-бир асарларын къумукъ тилде язгъаны негъакъ тюгюл. «Тюрки» буса 20-нчы асруну 20–30-нчу йылларында Дагъыстанда хас пачалыкъ тили гъисапда къоллангъан.

(Макъаланы орус тилден С. Жаналов гѐчюрген)

Къумукъ тюз

«Геч гелгенин къондурдунг»,
Къумукъ тюз...
«Ач гелгенин тойдурдунг»,
Къумукъ тюз...
Урушларда къан тѣкдюнг,
Къумукъ тюз...
Яшавунгда тер тѣкдюнг,
Къумукъ тюз...
Геч гелгенлер есинг болду,
Къумукъ тюз...
Ач гелгенлер – талавурда,
Къумукъ тюз...
Урушлагъа осал болдунг,
Къумукъ тюз...
Тер тѣкмеге эринесен,
Къумукъ тюз...
Сонггъу гъалынг не болуркен,
Къумукъ тюз?..
Халкъ юхуда – уятсана,
Къумукъ тюз!
Сюйсенг тербен, сүйсенг ярыл –
бизин ют!
Къулгъа дѣнме къойма бизин,
Къумукъ тюз!
Я, оър болгъан, сыйлы болгъан
Аллагъым!
Къумукъ халкъым тюз ѳлгъа сал,
языкъсын!
Аталарым къанын, терин тѣкген
Ватаным,
Есси этме Къумугъума къумукъ
халкъдан башгъасын!

Тенглешдирмек англавну генглешдирмекдир

(Охутувчулагъа да, охувчулагъа да ортакъ масъала)

Къумукъ сындан табаман
 Арап тилни дуасын.
 Орус тилден сеземен
 Къумукъ сёзню маънасын.
 Уллу тил кёп тиллени
 Сёзлерини хазнасы.
 Сёзлер алышынса да,
 Тас болмайгъан чоргъасы.
 Не тилден экен «деньги?»
 Бир зат бир затны тенги.
 Не сёз десенг «гонорар?»
 Анабашы «гён алар».
 «Товар» деген «тувардыр»,
 Изле, кёп сёзлер бардыр.
 «Лошадь», болма тамаша,
 Къумукъ сёз «ат, алаша».
 Ариякълар «ёмакъ» дей,
 Бериякълар «юммакъ» дей.
 Чыкъгъан ерин билдирме
 Экисин де къоймакъдыр.
 Тилни бай этмек учун
 Гъайсызлыкъны ёймакъдыр.
 Тюбюне етмек учун
 Чокъунмакъдыр, оймакъдыр.
 Конфетагъа «кампет» деп,

Бал татытып айтайыкъ.
 Ракетагъа «ракет» деп,
 Анвар ёлгъа къайтайыкъ:
 «Ракет, ракет –
 Кёкге гъаракет...»
 Уланы «ракета» дей,
 Атасы буса – «ракет».
 Къумукъча къысгъа айтса, –
 Гъона одур берекет.
 Арендагъа «арент» деп
 Кёпден айтгъан аталар.
 Орусчасы самовар,
 Къумукъча яз «сумавар».
 Почтагъа поч деп къойгъан.
 О ёлда не хата бар?
 Тенглешдирсе, яшлар да
 Яхшы билме эс табар.
 Кровать «карават» болсун,
 Тизилип, алапат болсун.
 Таза къумукъ сёз йимик,
 Язылыву шат болсун.
 Кёп узатмай токътайман,
 Ата ёлну макътайман.
 «Гъар тил де – оьзтерече», –
 Деп айтмагъа къоркъмайман.

Умразият ЖАБРАЙЫЛОВА,
Къаягент.

Аткъайны «Тил билдирген тырнавуч» деген йырын охугъанда

Аткъай! Охуп шиърунгну,
Мен эпсиз рази къалдым,
Сагъа кагъыз язмагъа,
Алгъасап къалам алдым.

Рус тил билме суйгени
Абулайны кеп яхшы,
Абулай йимик яшлар
Бизде де бола къаршы.

Адам адам болурму,
Унутса ана тилин,
Зая тююлмю, Аткъай,
Огъар берилген билим?

Къумукъ тилни унутгъан,
Рус тилни де билмей ол,
Не тилде сейлей экен
Берегенлер огъар къол?

Къол да ким берсин огъар,
Тил билмейген гъайгевге,
Анасы тюп-тюз этер,
Гирме къоймаса уйге.

Къатын орус тил билмей,
Эр унутгъан къумукъну,
Бирин бири англагдай,
Ким этмели къуллукъну.

Ана тилин билмесми,
Ана сют ичген гиши?!
Тилни билген кююнде
Болур ону гъар иши.

Ойлап къара, не экен
Тебермей-урмай йыкъгъан?
Бир-бир учителлерден
Тырнавуч гючлю чыкъгъан.

М. МИНАТУЛЛАЕВ,
Тёбен Къазаныш

Ана тилим десем...

Ана тилим десем – анам къаршымда,
Ана тилим сувум да дюр, ашым да.
Сютю булан анам тилин эмдирген –
Юрегиме илгъам ва ругъ сингдирген.

Сюймей эди анам тили оьлгенни,
Оъзю булан бюлбюл тилин гёмгенни.
Башым сыйпап, айта туруп къакъакълар,
Охуй эди магъа булай такъмакълар:

«Бал тилингни-миллетингни гётерсенг,
Балам, сен де шо даража оьрдесен»,
Шулай магъа анам этген васият,

Васиятгъа гъакълыкъ – асил хасият.
Тилге янашывдан гъасил халкъыбыз,
Гележекде болажагъы къалкъыбыз.

Яшларыбыз дёнмес учун къуллагъа,
Маякъ болма герекбиз биз олагъа...
Ана тилин эсгик этив, тас этив –
Тилден-элден магърюм къалып яс этив.

Тил оьмюрюн узатагъан наслулар,
Сингдиреген къангъа бизбиз – аслулар.
Ана тилим десем – анам къаршымда,
Ана тилим сувум да дюр, ашым да.

«Халкъ авуз яратывчулугъуна» язылайыкъ!

«Абусупиян» деген китап издательство къумукъ халкъ авуз яратывчулугъуну – бизин халкъны гъакъыл ва чебер сёз байлыгъыны асарларын жыйып, 3 уллу том чыгъарма гёз алгъа тутгъан. 3-томлукъну умуми аты – «Халкъ авуз яратывчулугъу», биринчи тому – поэзия, «Къумукъ йырлар», экинчиси – хабар (проза) асарлар, уьчюнчюсю – гиччи асарлар (айтывлар, притчалар, чечеген ёмакълар)... Шо уллу ишни бойнуна алгъан адам да – бизин айтылгъан алимибиз, фольклордан Россияны оьлчевюнде белгили касбучу, филология илмуланы доктору Абдулаким Гъажиев. Гъалиге биринчи том басмагъа тапшурулгъан, къалгъанларыны уьстюнде де ишленип тура. Уьч де том Магъачкъаладагъы уллу басмаханаланы биринде арив безендирилип чыгъарылма сёйлешинген. Жыйылгъан материалны онгарып басмаханагъа тапшурмакъ бир, тек китап этмек учун кёп харж герек болагъаны англашыла. Шону учун гъар томгъа айрыча язылыв (подписка) билдиребиз. Биринчи томну багъасы: 1000 манат. ьар берилген манатгъа шунда ва оьзге ерлерде гъисап (отчет) берилежек. Язылагъанлар ва къошум этме сюегенлер харжны шу теьбендеги Сбербанкны карточкасына йиберме болалар: 5469 6000 1810 8878 Гарунов Рашид П. .
Байлалукъ учунгъу телефон: 8 928 540 2470. .

«Бизин тил» деген жамият къурум
«Абусупиян» деген къумукъ китап издательство

БИЗИН ТИЛ

на кумыкском языке

Редактор *Рашид ГАРУНОВ*

Технический редактор *Хабибула АЛХАНАДЖИЕВ*

Набор Лайла ЗАКАРЪЯЕВА

Верстка Башир ЧИТАЕВ

Художник-дизайнер *Магомед МОЛЛАКАЕВ*

Издательство «**АБУСУПИАН**»

Редакция булан байлавлукъ тутмакъ учунгъу
телефон номер: 8928-540-24-70
garun-rashid@mail.ru

Подписано в печать 01.11.2017.

Формат 30 x 42⁸. Бумага офсетная.

Гарнитура Minion Pro. Печать ризографная.

Усл. печ. 12. Тираж 999.